

מכירת עליות וכיבודים ("מכירת מצוות") בבית הכנסת:
המנהג, התפתחותו וטעמיו

רון ש' קליינמן

"עליה לתורה פירושה,
שתהיה לתורה עליה
על-ידי הלומד אותה"¹
רפ

מבוא

א. מכירת מצוות באשכנז (1). ראשיתו של המנהג: אשכנז במאות הי"ב והי"ג רפא;
2. אשכנז במאות הי"ד-הי"ט רפו [א. מכירת מצוות בליל שמחת תורה עבור כל השנה
רפו; ב. מכירת "סגן" רצ; ג. מכירת מצוות במשך כל ימות השנה רצא])
ב. מכירת מצוות מחוץ לאשכנז (1). אילו מצוות נמכרו מחוץ לאשכנז רצג [א. צפון אפריקה
רצג; ב. ארץ ישראל רצו; ג. מזרח אירופה רצז; ד. מערב אירופה שג; ה. ארצות המזרח
שד; ו. תימן שו]; 2. אילו עליות נמכרו מחוץ לאשכנז שט; 3. מועד מכירת מצוות
מחוץ לאשכנז שי)
ג. מקומות שבהם מכירת מצוות לא נהגה, בוטלה או סויגה (1). מקומות שלא נהגו בהם
למכור מצוות או שביטלו את המכירה שיב; 2. סיוג מכירת מצוות שיד)
ד. למה שימשו הכספים ממכירת מצוות
ה. קניית מצוות עבור אחר
ו. מכירת מצוות שלא עבור תמורה כספית
ז. הטעמים למכירת מצוות (1). "ברב עם הדרת מלך" שכג; 2. מניעת מריבות שכה;
3. לאחזקת בית הכנסת, לפרנסת עניים ולצרכים אחרים של הקהילה שכז; 4. חיבוב
מצווה וכבוד התורה שכח; 5. השתדלות במצווה: ראוי לקנותה בכסף ולא לעשותה
בחינם שכט)

* תודתי נתונה לד"ר אהרן ארנד, לפרופ' אברהם גרוסמן, למרדכי מנחם הוניג, לד"ר אביעד
הכהן, לפרופ' אריק זימר, לפרופ' שמחה עמנואל, לרב רפאל שטרן, לפרופ' שלמה שפיצר
ולפרופ' יוסף תבורי, על הערותיהם. [הדגשות המופיעות בציטוטים, פיסוק והוספות בסוגריים
מרובעים הם שלי, אלא אם כן נאמר אחרת].

1 מדברי האדמו"ר מקולבייל, הובאו על ידי (נכדו) ש' אשכנזי, דורות בישראל, תל אביב: דון,
תשל"ה, עמ' 82. ר' אורי יהושע מפוריסוב שבפולין (1865–1941) היה נינו של "היהודי
הקדוש" מפשיסחה. בתרס"ב (1902) עבר לקולבייל (Kolbiel), ועל שמה נתפרסם. ראה עליו:
ש' אשכנזי, "שושלת רבנים אדמו"רים", אמרי יהושע (בעריכת ר' אורי יהושע, אבד"ק
פאריסאוו), תל אביב: דון, תשל"ז, עמ' א-כה (בסוף הספר); י' אלפסי (עורך), אנציקלופדיה
לחסידות: אישים (אותיות א-ט), א, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ו, עמ' רז-רח.

- ח. דרכים שונות לחלוקת מצוות שלא באמצעות מכירה (1). לפי חשיבות העולה שלא;
 2. לפי גורל שלב; 3. לפי סדר הישיבה בבית הכנסת שלד; 4. לפי גיל יורד שלה; 5.
 חלוקה שווה בתור בין כל המתפללים (שלו)
 ט. סיכום
 שלא
 שלז

מבוא

מאמר זה ידון במנהג למכור עליות וכיבודים אחרים בבית הכנסת, בראשיתו של המנהג, בהתפתחותו בקהילות ישראל השונות עד ימינו ובטעמים שניתנו לו. מנהג זה מכונה בספרות ההלכה² "מכירת מצוות" או "קניית מצוות".³ לא יידונו במסגרת זו נושאים מספר הנושקים לנושא דנן, אך טעונים דיון נפרד: מכירת מקומות בבית הכנסת;⁴ פסיקת תרומות בשבת על ידי העולה לתורה במסגרת "מי שבירך";⁵ הקדשת תשמישי קדושה לבית הכנסת בשבת;⁶ המדרג של העליות לתורה

2 ראה, למשל, "קונין מצות" (ספר מהרי"ל – מנהגים, מהד' ש"י שפיצר, מהד' שנייה, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"א, עמ' שעח); "קניית מצוות" (ים של שלמה, ביצה, פ"ה, סי' ח); "קונין[ם] המצות" (שם, ב"ק, פ"ח, סי' ס); "נוהגים למכור המצות" (שו"ת כנסת הגדולה, קושטנדינא, תק"ג, סי' יט).

3 מחקרים מספר עסקו בסוגיה זו. ראה: ש' ורהפטיג, "מכירת עליות בהלכה", טורי ישרון, לו (תשל"ג), עמ' 14–15; ח' טלבי, השתלשלות מנהגי קריאת התורה בעדות ישראל, עבודת דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ה, עמ' 148–156; הנ"ל, "השתלשלותו של מנהג מכירת העליות לתורה", חמדת, ג (תשס"א), עמ' 87–99, ולאחרונה, א' פריימן, תרבות וחברה יהודית באשכנז בראשית העת החדשה בעיניים יהודיות ונוצריות: תרבות עממית ותרבות רבנית, עבודת דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ז, עמ' 67–135 (חיבור זה מתמקד בניתוח תרבותי-חברתי של המנהג). מחקרים אלה נגעו בהיבטים שונים של הנושא אך לא התיימרו להקיף את התפתחותו של המנהג בציר ההיסטורי ובציר הגאוגרפי ואת מגוון הטעמים שניתנו לו. במאמר הנוכחי נעשה ניסיון להציג את התמונה בשלמותה.

4 ראה: ש' ורהפטיג, "ריבות על מקום מושב בבית הכנסת בספרות התשובות", טורי ישרון, יט (ניסן, תשל"א), 21–24.

5 ראה: בבלי שבת קנ ע"א: "פוסקים צדקה לעניים בשבת"; ראבי"ה, ח"ג, הלכות יום טוב, סי' תשצט: "פוסקין נדרים בשבת לכבוד התורה... ופוסק נדרים [לחזן] בשבת"; רמ"א, או"ח שו"ו: "א"א [=יש אומרים] דבמקום שנוהגין ליתן לקורא בתורה מי שבירך, ונודר לצדקה או לחזן, דאסור בשבת לפסוק כמה יתן, והמנהג להקל דהא מותר לפסוק צדקה". אולם, במור וקציעה, או"ח, סי' שו, אסר זאת בתוקף וחזר על דבריו בשו"ת שאילת יעב"ץ, ח"א, סי' קסא. שאלה זו קשורה לשאלה הכללית של "שכר שבת" למשמשים בקודש. ראה: י"ז כהנא, "שכר שבת ויום טוב", סיני, ספר יובל (תשי"ח), עמ' רמ–רנד, ולגבי חזנים – שם, עמ' רמד–רמה. על צמצום "מי שבירך" מחמת הבעייתיות בנדרים, ראה: ר' י"י קאשמן סג"ל (פרנקפורט), נוהג כצאן יוסף, תל אביב: [חמו"ל], תשכ"ט [נדפס לראשונה: האנויא, תע"ח], קריאת ס"ת, אות טו–טז, עמ' קמא.

6 ראה: כלבו, סי' נח, דין הלכות יום טוב, ד"ה ואין שטין – "אבל עכשיו שנודרין להקדשות [בשבת] ספר תורה או עטרה או שמן למאור וכיוצא בהן"; ים של שלמה, ביצה, פ"ה, סי' ח.

מבחינת חשיבותן;⁷ מי הם ה"חיוכים" לעלות לתורה ומה סדר הקדימויות ביניהם.⁸ המקורות שמהם דליתי את הידיעות על מנהג מכירת המצוות הם רבים ומגוונים: ספרי מנהגים של קהילות ושל יחידים, פנקסי קהילות, קובצי תקנות ותקנונים של קהילות, ספרי הלכה, ספרי שאלות ותשובות, סידורים, ביוגרפיות, ספרי זיכרונות, עדויות שבעל פה ועוד.

א. מכירת מצוות באשכנז

1. ראשיתו של המנהג: אשכנז במאות הי"ב והי"ג
במקורות תנאיים אנו מוצאים הלכות הנוגעות לדרך הקריאה בתורה ולמספר העליות,⁹ ציון של הקריאות במועדים השונים¹⁰ וכן קביעת הסדר: "כהן קורא ראשון, ואחריו לוי ואחריו ישראל, מפני דרכי שלום".¹¹ גם בתלמודים, בפרט במסכת מגילה בפרק "בני העיר", מצויות הלכות שונות הנוגעות לקריאה בתורה. בבבלי אף הובא הסדר הראוי של העולים לאחר כוהן ולוי: "אחריהן קוראין ת"ח [=תלמידי חכמים] הממונין פרנסים על הצבור, ואחריהן ת"ח הראויין למנותם פרנסים על הציבור, ואחריהן בני ת"ח שאבותיהן ממונים פרנסים על הצבור, ואחריהן ראשי כנסיות וכל אדם".¹² קדימותם של תלמידי חכמים נובעת, ככל הנראה, מכבוד התורה המתכבדת בהם.¹³

7 לגבי השאלה איזו עלייה מכובדת יותר ומדוע, רבו הדעות והמנהגים. ראה: הרב ש' אסף, "עליה לתורה ושמחת תורה", למועד – קבצים ספרותיים לשלש רגלים (בעריכת הרב מ' ברלין), א, ירושלים: "המזרח", תש"ה, עמ' 12–13; אשכנזי, דורות בישראל (לעיל, הערה 1), עמ' 83–89; הרב א' דבורקס, בשבילי המנהג, א, ירושלים: מכון אמרי דוד, תשנ"ד, עמ' 29–30; טלבי, "קריאת התורה" (לעיל, הערה 3), עמ' 116–147; הנ"ל, "מכירת עליות" (לעיל, הערה 3), עמ' 88–91; הנ"ל, "למנהג הגבהת ספר תורה בעדות ישראל", כנישתא, 3 (תשס"ז), עמ' קמה–קמח; נ' הופנר, דיני קריאת התורה, מהד' רביעית מורחבת, תל אביב: מוסד אליעזר הופנר, תשנ"ט, עמ' 95–96; ע' מימון, "העליות לתורה – סדרן וחשיבותן", מורשתנו, טו (תשס"ב), 167–208; הרב א"י פפויפר, אשי ישראל, מהד' חדשה ומתוקנת, ירושלים: מכון נשמת אהרן ויעקב, תשס"ד, עמ' תיח, הע' כט; הרב א"י בראדט, "ציונים ומילואים לספר 'מנהגי הקהילות'", ירושתנו, ב (תשס"ח), עמ' רו–רז. על ההיבט הקבלי של עליות שלישי ושישי, ראה: מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים: אורחות, תשס"ו, עמ' 406–409.

8 גם בנושא זה רבו הדעות. ראה: ביאור הלכה, או"ח, סי' קלו; הרב פפויפר, שם, עמ' תכח–תלא.

9 משנה מגילה ד: א–ו, י; תוספתא מגילה (ליברמן), ג: יא–יג, יז–כא, לא–מא.

10 משנה מגילה ג: ד–ו; תוספתא מגילה (ליברמן), ג: א–י.

11 משנה גיטין ה: ח. השווה למשנה הוריות ג: ח: "כהן קודם ללוי, לוי לישראל, ישראל לממזר... אימתי? בזמן שכולן שוין..." וראה: "דרכי שלום", אנציקלופדיה תלמודית, ז, ירושלים: אנציקלופדיה תלמודית, תשט"ז, עמ' תשטז.

12 בבלי גיטין ס ע"א, בשם רב יצחק נפחא.

13 כדברי הירושלמי יומא פ"ז ה"א, מד ע"א: "על ידי שהן בני אדם גדולים התורה מתעלה בהן". ראה גם רמ"א, או"ח רפב: ג.

עם זאת, בספרות התלמודית לא מצויה מכירה של עליות או של כיבודים אחרים הנוגעים לספר התורה או לבית הכנסת,¹⁴ וככל הידוע לי, אף לא בתקופת הגאונים.¹⁵ למיטב ידיעתי, על מכירת כיבודים הקשורים לספר התורה אנו שומעים לראשונה בשני מקורות מאשכנז מן המחצית השנייה של המאה הי"ב וראשית המאה הי"ג. המקור הראשון הידוע לי המתעד מכירת מצוות מופיע בספר חסידים.¹⁶ אדם בשם אפרים בר' מאיר פנה בשאלה לשלושה מחכמי רגנסבורג (במחצית השנייה של המאה הי"ב): ר' ברוך בן יצחק, ר' אברהם בן משה ור' יהודה החסיד.¹⁷ השואל מספר שנהג לגלול את ספר התורה בעבור סך של "צדקה" שנתן, והנה נאספו יחדיו שנים עשר אנשים – שאותם הוא מכנה "עוברי עבירה" – וקנו בשנים עשר זקוקים "לגלול ספר תורה, כל אחד חדר שלו". לדברי השואל, כוונתם הייתה "להרבות כבודם" ולביישו ו"לומר אנו נותנים יותר ממך". שאלתו היא, האם לאפשר לקונים לגלול כיוון

14 ר' מרדכי יפה (לבוש התכלת, ברדיטשב, תקע"ח, סי' קלו) כתב שסדר העולים שבתלמוד אמור "במקומות שאין מוכרין המצות"; א"א הירשאוויץ, אוצר כל מנהגי ישרון, לבוב: [חמו"ל], תר"ץ, עמ' 276: "בימי התלמוד לא היו נמכרים [עליות]", והביא לכך ראיה ממגן אברהם, או"ח, סי' קלו, ש"במקומות] שמוכרין המצוה יכול לקרות למי שירצה" גם שלא על פי הסדר שנקבע בתלמוד, ומכאן שבימי התלמוד לא היו מוכרים מצוות; גם ר' י"ז ונדרובסקי, מנהגי בית יעקב, ניו יורק: דפוס אליקום צונזער, תרס"ז, עמ' סג, הסיק כך מסדר העולים בתלמוד; ר' ג' פלדר, יסודי ישרון, ח"ד, ניו יורק: "בלשן", תשכ"ב, עמ' 369: "מנהג מכירת המצות לא היה ידוע לא לחכמי התלמוד ולא בימי הגאונים". אמנם, ר' ש' זרחי (תקמ"ח-תר"ך, רב בקריזבורג, טאוורג וירושלים), שו"ת נחלת שמעון, וילנא, תרנ"ז, סי' י, כתב: "שנתחדש בזמן הגמרא ענין מכירת מצות לעלות לקרות בתורה, שהוא ג"כ בזמן שלא היה בידם באופן אחר במה להספיק צרכי בהכנ"ס". אך איני יודע על מה הסתמך בקבעו שמכירת מצוות נתחדשה "בזמן הגמרא".

15 יש מי שסברו שמנהג זה נהג כבר בתקופת הגאונים. מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן, 800–1057, ירושלים: מאגנס, תשנ"ו, עמ' 159, כותב: "בבית הכנסת היו, למעוניינים בכך, אפשרויות רבות להבלטת מעמדם החברתי-הכלכלי הגבוה, כגון על-ידי... היכולת לקנות כיבודים". אולם, במקורות שציין בהערה 27 שם לא מצאתי כל אסמכתא לקנייה או למכירה של כיבודים; הרב י' גולדהבר, בתוך: ר' ב"י טויסיג, מנהגי הקהילות: מנהגי שבע הקהילות בחבל בורגנלנד-אוסטריה ובראשם מנהגי ק"ק מטרסדורף, ירושלים: גולדהבר, תשס"ה, ח"א, עמ' קצ, "באר שבע", סע' מט, כותב: "מכירת היין לקידוש והבדלה והשמן למאור – מנהג עתיק יומין, עוד מתקופת הגאונים, כפי שבירכו את המתנדבים בזמנם בתפלת 'מי שבירך' שאחר 'יקום פורקן'". אולם, העובדה שאנשים היו מתנדבים יין ושמן לבית הכנסת עדיין אינה מוכיחה שמצוות אלו נמכרו.

16 ספר חסידים, מהד' י"ה ויסטינצקי, מהד' ב, ירושלים: ספרי ואהרמן, תשכ"ט, סי' תתשצב, עמ' 390.

17 ספר חסידים, שם: ר' ברוך והרב ר' אברהם והחסיד הרב ר' יהודה. השלושה ישבו יחד בבית הדין. על חכמי רגנסבורג אלו, ראה: E. Kanarfogel, "R. Judah he-Hasid and the rabbinic scholars of Regensburg: Interactions, Influences, and Implications", JQR, 96 (2006), pp. 17–37; ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים: מאגנס, תשס"ז, עמ' 224, הערה 24, ולפי המפתח.

"שהם מרבים בצדקה, אע"פ שאינם ראויים לכך, כי יש ביניהם שאינם יודעים אפילו פסוק אחד בתורה", או שמא "לגלול בעל כרחם" של הקונים תמורת אותו סך שנהג לתת בעבר. השואל מוסיף כי אינו חושש לכבודו אלא דואג על העתיד, "שאם יתחילו חמשה ושהה לגלול לשנה, אילו יאמרו אנו רוצים לגלול ואילו יאמרו אנו רוצים לגלול, עד שתהיה רציחה!"] ביניהם".

חכמי רגנסבורג משיבים כי אף שהקונים מתכוונים לכבודם ולא "לשם שמים...", כיון שיש לעניים ריוח" אין למנוע מהם "מלקשור"¹⁸ כדי שיתפרנסו עניים". המשיבים מפיסים את דעת השואל באמרם שאם ייתן כעת לעניים את הסך שהיה נותן בעבר עבור הקשירה, "מעלה עליו כאילו קשר ספר תורה... וכאילו נותן לצדקה גם מה שהקושרים"¹⁹ נותנים לצדקה".²⁰

ביחס לחשש שפסיקה לטובת הקונים תביא למעשים דומים בעתיד על ידי קבוצות אחרות ול"מחלוקת", המשיבים אומרים שבמקרה שקבוצה אחת תציע שנים עשר זקוקים ואחרת עשרים זקוקים, יכריעו החכמים "לפי מה שיראו". אך, אם מישהו מוסיף "דבר מועט" על הסכום שהציע חברו ("אחד נותן זקוק ואחר אומר אני אתן זקוק ועשרה פשיטים"), במקרה כזה אין להיעתר לבעל ההצעה הגבוהה יותר.

מתשובה זו אנו יכולים להסיק כי במקומו של השואל נהגו למכור את מצוות הגלילה, לשנה מראש, לכל המרבה במחיר. בשנים שלפני המאורע נשוא השאלה נקנתה מצווה זו בידי אדם אחד, אלא שאז התאגדה קבוצה של אנשים כדי לזכות במצווה.

מצוות נוספות שנהגו למכרן באשכנז מצאנו אצל ר' יצחק ב"ר משה אור זרוע מווינה (1180–1250 לערך), תלמידו של ר' יהודה החסיד. ר"י אור זרוע נשאל²¹ לגבי ראובן ש"קנה מן הקהל להוציא ס"ת מאה"ק [=ספר תורה מארון הקודש] ולתתה ביד שליח צבור וכן להחזיר[ה]. והמעות הללו באין לכיס של צדקה", ושמעון מוחה על כך, כי לדעתו זו "מצוה של חזן [=שליח צבור]"²².

בסיום דבריו כותב בעל אור זרוע: "וכן המשפט שיוכל לקנות ליקח המעילים ולהושיט ביד הגולל, הואיל שתחלה היה עושה זה שמש – אע"פ שקנה [אחר] גלילה – בלקיחת המעילים"²³... ולענין יין של הבדלה [=הזכות לספקו לבית הכנסת], כל מי שיתן

18 ה"גלילה" מכונה בתשובה "קשירה", שכן הגולל קושר את ספר התורה בחגורה.

19 נראה שיש כאן דו-משמעות: הקונים מכונים כאן "קושרים", הן משום שקנו את הזכות "לקשור" (=לגלול) את ספר התורה והן משום שהתאגדו יחד "וקשרו קשר" (כדברי השואל).

20 ספר חסידים, לעיל, הערה 16.

21 הציטוטים כאן ולהלן על פי אור זרוע, ח"א, הלכות שליח ציבור, סי' קטו. למקבילות לתשובה זו ראה: שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפ' לבוב, סי' קיג; מרדכי, מגילה, סי' תתלג (מהד' מ"א רבינוביץ, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ז, סי' תתלב, עמ' קכ–קכג). לניתוח אנתרופולוגי של התשובה, ראה: א' אייזקס, מקומו של בית הכנסת בחברה האשכנזית והיחס אליו בימי הביניים: מחקר אנתרופולוגי והיסטורי, עבודת דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשס"ב, עמ' 195–196.

22 ראה אור זרוע, ח"ב, הלכות שבת, סי' מב, אות יא, ירושלים: מכון ירושלים, תשס"א, עמ' קכא: "סתם חזן היינו שליח צבור".

23 הלשון בקטע זה קשה (ההוספות בסוגריים והפיסוק – אינם במקור), אך דומה שהכוונה ברורה.

יותר לצדקה הוא הזוכה. ואין שייך ירושה במצות אלא במי שירבה בצדקה הוא הזוכה". לפי המנהג הקדום שהכיר ר"י אור זרוע, הושטת המעיל של ספר התורה הייתה מסורה תמיד לשמש, אך מאוחר יותר החלו למכור את הושטת המעיל בנפרד מן הגלילה.²⁴ גם במקום אחר עוסק בעל אור זרוע במנהג לקנות "הוצאה": "ומנהגנו בארץ כנען [=בוהמיה]²⁵ ... ודרכם לקנות מן הקהל שירשוהו להוציא ספר תורה מארון הקודש ולתתה ביד שליח צבור, ומנהג כשר הוא וכבוד התורה הוא".²⁶ קניית מצוות מן הקהל מצאנו גם אצל תלמידו של ר"י אור זרוע, רבי מאיר בן ברוך מרוטנבורג (1215?–1293), בשתיים מתשובותיו. באחת מהן נשאל המהר"ם על בניו של אדם בשם צדוק "שהורגלו והחזיקו זה קרוב לשמוני" שנה הם ואביהם וזקנים (קרוב לשמונים) לתת יין לקידוש ולהבדלה ועכשיו עמד אחד מן הקהל ונדר לתת זקוק לשנה כדי שיניחוהו ליתן היין", ותשובתו: "נ"ל (דטוען) [דטוענינן] ליורש דכיון דהם החזיקו ג' שנים ויותר ואיכא סהדי נמי [=ויש עדים גם] שאביהם נתן כמו כן²⁷ איכא למימר [=יש לומר] שאביהם או זקנים קנה מצוה זו מן הקהל לו ולתולדותיו". הוא ממשיך וכותב שגם אם האב קנה את המצווה רק לעצמו ולא לדורות, הבן יורש "שררת אבותיו".²⁸

במקרה אחר נשאל המהר"ם²⁹ על "אדם שהיה רגיל בשום מצוה כגון בגלילה או בס"ת

קונה הגלילה לא קנה את "לקיחת המעילים" וניתן למכרה בנפרד, כי בעבר היה מסור תפקיד זה לשמש. במקבילה בשו"ת מהר"ם, דפ' לבוב (לעיל, הערה 21), הלשון ברורה יותר: "אע"פ שקנה גלילה, לא קנה המעילים", ובדומה במרדכי (מהד' רבינוביץ, לעיל, הערה 21): "כי אע"פ שקנה הגלילה לא קנה לקיחת המעילים".

24 על היחס שבין הושטה לגלילה ראה: הרב ב"ש המבורגר, "קיפול, הושטה ועץ חיים", אור ישראל (מאנסי, ניו יורק), ג, ד (יב) (תמוז תשנ"ח), עמ' קל–קלח.

25 על הכינוי "ארץ כנען" לבוהמיה (ביהם), שהייתה ארץ מולדתו של ר"י אור זרוע, ראה: מסעות בנימין מטודלה, מהד' מ' אדלר, ירושלים: האוניברסיטה העברית, החוג להיסטוריה של עם ישראל, תשכ"ז, דפוס צילום לונדון, 1907, עמ' עב: "ארץ בהם והיא הנקראת פרגא [=פראג] היא תחלת ארץ אשכלבוניה וקוראים אותה היהודים הדרים שם כנען בשביל שאנשי הארץ ההיא מוכרים בניהם ובנותיהם לכל האומות" ("אשכלבוניה" – ארצם של הסלאבים, שכונתה על ידי הראשונים "אשקלונא". ראה: הרב ב"ש המבורגר, "יסודותיו ההיסטוריים של 'מנהג אשכנז'", בתוך: מנהגים דק"ק וורמיישא לרבי יוזפא שמש ז"ל [מהדיר ב"ש המבורגר], ח"א, ירושלים: מכון ירושלים, תשמ"ח, עמ' 71); א"א אורבך, בעלי התוספות, מהד' חמישית, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ו, עמ' 212, 436–437.

26 אור זרוע, לעיל, הערה 22.

27 נראה שהכוונה: ויש עדים גם שאביהם החזיק במצווה לתת יין ג' שנים ויותר.

28 י"ז כהנא, "שו"ת האור זרוע ומהר"ם בר ברוך", סיני, יב (תש"ג), סי' תך, עמ' תה–תו [=שאלות ותשובות אור זרוע ומהר"ם בר ברוך, מהד' י"ז כהנא, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ג, סי' תך, עמ' פ–פא] (הסוגריים במקור).

29 מרדכי, ב"ב, סי' תקלג, ומקבילות (בהשמטת השאלה): שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפ' קרימונה, שי"ז (ירושלים: [חמו"ל], תשכ"ט), סי' רט (להלן: ק); תשובות מיימוניות, שופטים, סי' ז (להלן: מ).

שניה³⁰ ואירעו אונס או עוני ונתנו הקהל את המצוה לאחר, ואח"כ העשיר ורצה שיחזירו לו את המצוה". בתשובתו הבחין המהר"ם בין שני מצבים: "אם בשעה שנתנו הקהל ליששכר [=הקונה השני] ס"ת השניה³¹ היה סיפק ביד שמעון [=הקונה הראשון] לתת י' דינרים³² לשנה" עבור המצווה "ואעפ"כ לא חפץ בה" ונתרצה לתתה לשני או שלא ערער על כך, הרי שאיבד את זכותו. אולם, אם לא היה בידי הראשון להמשיך ולתת סך זה באותה עת, "ועתה שיש בידו רוצה לחזור ולזכות במצותו ליתן י' דינרין כבתחלה³³ נראה שחוזר למצותו כיון שמחמת אונסא הניח שהיה עני ועתה ברכו השם".

אם נסכם, על פי המקורות שבידינו מכירת מצוות מופיעה לראשונה אצל חכמים שחיו באשכנז במאות הי"ב והי"ג: חכמי רגנסבורג במחצית השנייה של המאה הי"ב, ובהם ר' יהודה החסיד (תשובה בספר חסידים), ר"י אור זרוע (בשני מקומות בחיבורו) ומהר"ם מרוטנבורג (בשתי תשובות).

מתוך חמשת המקורות שבהם מנהג זה מתועד, בשניים מהם נזכרות: קניית גלילה, העובדה שהמצוות נמכרו למרבה במחיר וכן שהתמורה עבור המכירה יועדה לצדקה;³⁴ קנייה של הוצאת ספר תורה מארון הקודש ונתינתו ביד הש"ץ³⁵ וקניית הזכות לספק יין להבדלה.³⁶ במקור אחד נזכרת קנייה של הזכות להושיט מעילים לגולל.³⁷ בשלושה מן המקורות מצאנו כי נהגו לקנות את המצוות לשנה, וכי הקונה נהג לחזור ולקנות את המצווה במשך שנים מספר ברציפות.³⁸

ראוי לציין כי אף לא באחד מן המקורות הללו נזכרת מכירת עליות לתורה. יתר על כן, מדברי בעל אור זרוע משמע שבזמנו ובמקומו לא מכרו עליות, לפחות לא בשבת. שכן, לגבי העולים בשבת למניין שבעה לאחר כוהן ולוי הוא פסק על סמך הבבלי: "כל שבעה לעול[ן]ם] חשוב חשוב קודם בקה"ת [=בקריאת התורה]", ולא העיר על מנהג אחר בעניין זה.³⁹

30 גם בתשובה, להלן, נזכר ספר תורה "שניה" (בכל עדי הנוסח). קשה לדעת באיזו מצווה בדיוק מדובר. אפשר שמדובר בהוצאת ספר תורה שני מהארון או בנשיאתו לבימה. קניית הוצאת הספר ומסירתו לש"ץ נזכרת בשתי תשובות של אור זרוע, לעיל, ליד הערות 21, 26. כן ייתכן שהכוונה להחזקת ספר תורה שני בעת שקוראים בספר הראשון, או שמי שברשותו ספר תורה קנה את הזכות שיקראו בספרו בימים שמוציאים ספר שני. שתי המצוות האחרונות נמכרו בוורמייזה במאה הי"ז. ראה: מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' כד.

31 ק: ספר תורה שנייה, מ: ס"ת השניה.

32 י' דינרים – ק; מ: חצי ליטרא. אך בהמשך (כמו במרדכי, ראה בהערה הבאה): י' דינרים.

33 רוצה... כבתחילה – ק: "רוצה ליתן י' דינרים (מ: עשרה דינרים) ולזכות במצותו שהוחזק בה".

34 ספר חסידים (לעיל, הערה 16); אור זרוע (לעיל, הערה 21).

35 אור זרוע (לעיל, הערה 22); ובאור זרוע (לעיל, הערה 21): הוצאה והכנסה.

36 אור זרוע (לעיל, הערה 21); ובתשובת מהר"ם, כהנא (לעיל, הערה 28): יין לקידוש ולהבדלה.

37 אור זרוע (לעיל, הערה 21).

38 ס' חסידים (לעיל, הערה 16), מהר"ם בשתי התשובות (לעיל, הערות 28, 29).

39 אור זרוע (לעיל, הערה 22), אות יב, על סמך הבבלי (לעיל, הערה 12).

2. אשכנז במאות הי"ד–הי"ט

במקורות המתעדים מכירת מצוות באשכנז במאות הי"ב–י"ג, שהובאו לעיל, אין פרטים על דרך ביצוע המכירה ועל זמנה. כאמור, בשלושה מן המקורות נזכר כי נהגו לקנות מצוות לשנה מראש, אולם אף לא באחד מהם צוין מתי בדיוק התבצעה המכירה.

א. מכירת מצוות בליל שמחת תורה עבור כל השנה

המנהג למכור מצוות לכל השנה בליל שמחת תורה נזכר לראשונה במקור מאשכנז מן המאה הי"ד לערך. סביר שכך נהגו עוד זמן מה לפני כן, וייתכן שהד למנהג זה מצוי בחיבור נוצרי מאמצע המאה הי"ב.⁴⁰ כך מובא בספר מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך:⁴¹

בליל (שמח') שמח' [ת] תור' [ה], בין מנח' [ה] למעריב, נעצין כל הקהל בבית הכנסת, ונהגו לקנות על כל השנה, והשמש יכריז כך וכך יתנו בעד מצוה זו והמרבה זכה בה. והגדול שבתוכם יברך הק[ו]נה בעבו' [ר] שיתן כך וכך בעד מצוה זו להקדש בשכר זה כו'. ונהגו לעשות שני חתני' [ם], אחד חתן תור' [ה] ואחד חתן בראשית, וקונין ג"כ החתנות מן ההקדש כשאר מצות.⁴²

שמש בית הכנסת הוא שהיה מנהל את מכירת המצוות בהכרזה, אך לא מפורט באילו מצוות מדובר. גם ממקורות נוספים באשכנז אנו למדים כי ההכרזה נעשתה על ידי השמש או גבאי הצדקה.⁴³ סביר להניח שמכירת ה"מצוות" לכל השנה נקבעה לשמחת תורה, כדי להיכנס ליום זה – שהוא "ראש השנה" לקריאת התורה – עם זכות המצוות הנוגעות לספר התורה.⁴⁴

40 ב"הסטוריה סכולאסטיקה" שחיבר פטרוס קומיסטור שחי בצרפת בשנת 1167 כתב כי ביום השמיני, שאינו יום חג הסוכות, היהודים "מתאספים לאסוף תרומות, אם לטובת עניים, ואם לתכלית אחרת". ראה: ח' מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"א, עמ' 177. מרחביה משער (שם, הע' 57), שהכוונה למכירת המצוות לכל השנה שנהגה באשכנז בשמיני עצרת.

41 ספר מנהגים דבי מהר"ם יש בו לקט ממקורות רבים, לכן קשה לתארך את האמור בו. לדעת עמנואל הוא מאוחר לזמנו של המהר"ם בדורות אחדים. ראה: הרב מ' הרשלר, "מנהגי וורמייזא ומגנצא", גנוזות, ב (תשמ"ה) עמ' יא; י"מ פלס (מהדיר), מנהגות וורמייזא: רבי יודא ליווא קירכום (קירכהיים), ירושלים: מכון ירושלים, תשמ"ז, מבוא, עמ' 17, הע' 7; עמנואל (לעיל, הערה 17), עמ' 228, הע' 41. למען הזהירות ראוי לציין כי דברים סתמיים בחיבור יכולים להיות גם קדומים למהר"ם.

42 ספר מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, מהד' י"ש אלפנביין, ניו יורק: בית המדרש הרבנים באמריקה, תרצ"ח, עמ' 69.

43 הכרזת השמש על המצוות מופיעה גם בפנקסי קהילות מאשכנז ובתקנותיהן. ראה, למשל, מ' הילדסהיימר, "תקנות והנהגות בית-הכנסת בקהילת ברלין", קרית ספר, סא (תשמ"ו-תשמ"ז), עמ' 555, הע' 67. ראה עוד להלן.

44 "יום שמחת תורה היה להם [באשכנז] איפוא מעין 'ראש השנה למצוות', היינו למצוות שימושה של תורה". א' יערי, תולדות חג שמחת-תורה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ד, עמ' 207.

בספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר (מהרא"ק)⁴⁵ מובא: "במגנצא ליל כניסת שמחת תורה... וכשיגמרו את התפילה [=מעריב] קונין מצוות. ומנהג מגנצא שאין שום נכרי קונה שום מצוה, כי אם יושבי העיר, ואפי' [לו] חתן תורה וחתן בראשית לא יכול לקנות הנוכרי".⁴⁶

ר' יעקב מולין (מגנצה, 1360 ? – וורמייזה, 1427) נשאל מדוע "קונין מצות בשמחת תורה [נוסח אחר: בליל שמחת תורה], והלא יו"ט הוא", ומיקח וממכר אסור ביום טוב.⁴⁷ המהרי"ל משיב ש"מצוה מותר לקנות ביו"ט". אמנם, אין קונים ביום טוב ספר תורה ותפילין, "דעדיין הם לפניו כל שעה לקנותם, והמצות האידנא הן שעתן".⁴⁸ בשני המקורות האחרונים לא מצוין האם מדובר על מכירת "מצוות" של שמחת תורה בלבד או של כל השנה, אולם סביר כי מדובר באפשרות האחרונה,⁴⁹ בהתאם למנהג אשכנז המתואר בספר מנהגים דבי מהר"ם וגם מאוחר יותר. כן לא ניתן לדעת משני המקורות הללו אילו מצוות, אם בכלל, נמכרו במהלך השנה, ומתי נמכרו.

גם במקורות מאוחרים יותר מאשכנז אנו מוצאים שבליל שמחת תורה נהגו למכור מצוות מסוימות עבור כל השנה. עדות דומה למובא בספר מנהגים דבי מהר"ם⁵⁰ מצאנו במפנה המאות הט"ז–י"ז. ר' יוסף יוזפא האן נוירלינגן (ראש דייני פרנקפורט, נפטר

45 לדעת פלס (לעיל, הערה 41, בהערה 10), מנהגי מגנצא הנזכרים בהגהות מהרא"ק לא נכתבו על ידו אלא על ידי תלמיד של מהרי"ל, שהוסיף מה שראה מהנהגות מהרי"ל במגנצא.

46 ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר (מנהגי מהרא"ק) (וינה, נפטר 1408 ?), סי' סג, הג"ה ג (מהד' ש"י שפיצר, ירושלים: מכון ירושלים, תשס"ו, עמ' נו). מנהג מגנצא שלא למכור מצוות ל"נכרי שאינו מיושב/מבני העיר" הובא גם במהרי"ל (לעיל, הערה 2), עמ' שעח (בסוגריים, על פי כמה מכתבי היד). מנהג זה עוגן גם בתקנות קהילת ברלין משנת תקנ"ו (1796), תקנה א: "שלא למכר מצות למי שאין לו קיומים וחזקת הקהלה", היינו: למי שאין לו זכות מגורים שהעניקו השלטונות והקהילה. ראה: הילדסהיימר, לעיל, הערה 43. הגבלה זו על קניית מצוות נהגה גם בקהילות מחוץ לאשכנז: בקהילה האשכנזית באמשטרדם נהגו שמי שגר בעיר "ואינו בעל בית בקהלה" אינו עולה לתורה, אלא אם כן מדובר בזר שבא לעיר "לסדר עניניו". בבית הכנסת הגדול לא היה הלה יכול לקנות מצוה, אך "אורח באקראי" היה רשאי לקנות שם מצווה. בשאר בתי הכנסת התירו לאורחים עליות ומצוות, והגבילו אורחים רק בעליות ביום טוב ובימים נוראים, וכן ב"סגן". ראה: הרב י' ברילמן, ספר מנהגי אמשטרדם, ירושלים: מכון ירושלים, תשס"ב, עמ' קצה, סע' ה, אות א, עמ' קצז–קצח, סע' ו, אותיות יא–יד; בטיקטין תיקנו במאה הי"ח שמי "שאיין לו חזקה בקהלה" אינו זכאי לעלייה כ"חיוב" מלבד בר מצווה, וגם אז לא ידחה תושב. ראה: נדב (להלן, הערה 131), עמ' 112, סע' טו; ב"תקנות קהלת פרשבורג" (להלן, הערה 158, עמ' עד, סע' י) נקבע שמי שאין לו "חזקת הקהלה" לא יעלה לתורה הוא וצאצאיו ולא יורשה לקנות שום מצווה הן בחול והן בשבת וביום טוב; ב"תקנות קהלת באניהאד" (להלן, הערה 162, עמ' צז, סע' א, ג) נקבע, ש"חזק" [=תושב חוץ] אינו יכול לקנות מצוות בשבת, אך בחול רשאי.

47 מהרי"ל, לעיל, הערה 2 (שינוי הנוסח צוין בידי המהדיר).

48 בהמשך הביא נימוק נוסף, שקניית מצוות היא "צורכי רבים".

49 והנימוק "והמצות האידנא הן שעתן" פירושו שמכירת המצוות לכל השנה קבועה ליום שמחת תורה בהתאם למנהג.

50 ראה לעיל, ליד הערה 42.

1637) כותב: "והמנהג להתחיל להכריז המצות בליל שמחת תורה סמוך לחשיכה". לדבריו, הטעם למנהג זה הוא שאין לסמוך על "צדדי ההיתר שכתוב במהרי"ל" אלא לגבי מכירת מצוות ביום טוב שני, שאיסורו מדרבנן, אך ביום טוב ראשון שאיסורו מדאורייתא – "לא רצו קדמונינו להתיר הכרזות המצות לימות השנה, שאף שבכל שבת ויום טוב מכריזין צורך שעתא [=לאותו יום], עכשיו [=בשמחת תורה] שאני [=שונה]",⁵¹ ו"לכן עתה מקרוב, שהתחילו הגבאי צדקה להקדים הכרזת המצות בעוד יום [=בשמיני עצרת], הסכילו עשות בעיני".⁵²

ביחס לדבריו ראוי לציין כי מבדיקת המקורות השונים עולה כי אמנם היו מקומות באשכנז שבהם נהגו למכור מצוות לאחר כניסת שמחת תורה, אולם במקורות רבים יותר מתועד שהמכירה הייתה נעשית בשמיני עצרת בין מנחה לערבית, היינו ביום טוב ראשון.⁵³

מכירת מצוות בשמיני עצרת בין מנחה למעריב מתועדת גם בוורמייזה בראשית המאה הי"ז.⁵⁴ בשתי העדויות האחרונות אין פירוט אילו מצוות נמכרו לכל השנה.

תיאור מפורט של המצוות שנמכרו בליל שמחת תורה מצאנו באמצע המאה הי"ז אצל ר' יוזפא הלוי (שס"ד–תל"ג, 1604–1673), שמש קהילת וורמייזה.⁵⁵ "בין מנחה למעריב, בכניסת שמחת תורה" נמכרו בחצר בית הכנסת: הסרת הפרוכת בעת הוצאת ספר התורה ובעת הכנסתו, וכן החזרת הפרוכת למקומה;⁵⁶ "גלילה, הגבהה, מפה,⁵⁷ עץ

51 י"א דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי-הביניים, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ד, עמ' 208, העיר שלפי דברי ר' יוסף יוזפא המנהג היה צריך להיות שמוכרים רק משחשכה ולא "סמוך לחשיכה". לכן הוא משער שהבסיס העיקרי להיתרו של המהרי"ל היה המנהג עצמו, ולא הנימוקים ההלכתיים שהזכיר.

52 יוסף אומץ, פרנקפורט ע"נ מיין: דפוס חרמון, תרפ"ח, עמ' 234, סי' תתרסב. שאלת מקח וממכר בשבת וביום טוב הכרוכה במכירת המצוות ראויה לדיון נפרד. ראה להלן, הערה 252.

53 לאחר ערבית – מנהגי מהרא"ק, לעיל, הערה 46; בין מנחה לערבית – ראה: מנהגות וורמייזא, בהערה הבאה; מנהגים דק"ק וורמיישא, להלן, ליד הערה 56, וכך נקבע בתקנות וורמיישא משנת תי"א ומשנת תט"ז, ראה שם, עמ' רכ, הע' 1; פרנקפורט – להלן, ליד הערה 73; וכן במקורות שצויינו להלן, הערה 72.

54 מנהגות וורמייזא (לעיל, הערה 41), עמ' קצג: "ומוכרין המצות בין מנחה למעריב על השנה". ר' יודא ליווא קירכום (נפטר שצ"ב) כתב את המהדורה הראשונה של החיבור עוד לפני שנת שע"ה, והחל בסידורו הסופי בשנת שפ"ה. ראה: פלס, שם, מבוא, עמ' 32.

55 על תולדות חייו של ר' יוזפא שמש, ראה: שלמה איידלברג, ר' יוזפא שמש דקהילת וורמייזא, ירושלים: מאגנס, תשנ"א, עמ' יא–טז. הוא החל לכתוב את ספר המנהגים של הקהילה בשנת ת"ח (1648).

56 ראה: מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' כג, ריט; ח"ב, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ב, עמ' רמה. הוצאה והכנסה של הספר – בתחילה לא מכרו בוורמייזא, והחזן היה עושה זאת. בתקנה משנת תי"א, שעמד בראשה ר' משה שמשון בכרך (אביו של בעל חוות יאיר) נקבע שיש למכור הוצאה והכנסה. ראה: שם, ח"א, עמ' כג; שם, עמ' יט, הגהות, ובהערה 5.

57 הסרת המפה שבה כרוך הספר לפני הקריאה. קיפול המפה היה כיבוד שבו זכו נשים. ראה להלן, ליד הערה 65.

חיים,⁵⁸ הפטרה". מצוות אלו חולקו לכמה "חלקים" (שניים עד ארבעה), וכל חלק נמכר בנפרד;⁵⁹ "מי שיש לו ס"ת, קונה ס"ת שניי' [ה] או שלישי' [ת] או ר"ח-ויחל, כדי לקרות בימים אילו תוך ס"ת שלו. וכן מוכרין שניי' [ה] שלישית להחזיק בידו בעת הקריאה";⁶⁰ "חיפון] ש'⁶¹ ... הדלקה⁶² ... צרכי מילה⁶³ ... ומוכרין כל המצות, הוא שקוראין: שהיי' [ה], אם בעל המצוה אינו שם, מי שזכה בכל המצות עולה וזכה במצוה ההוא. ומוכרין: כל וכל, ואם בעל המצוה וגם בעל כל המצות אינו שם, אז כל וכל עולה וזוכה במצוה ההוא".⁶⁴

באותה עת מכר נער בעזרת הנשים בהכרזה "מצוות של נשים לשנה": טיטוא ("כיבוד") בית הכנסת, קיפול המפה שנכרכה סביב ספר התורה ("ווימפל"),⁶⁵ "לעשות פתילות והדלקה, ולשאוב מים לנטילת ידי' [ם] בחצר הכנסת של אנשים ונשים". ההכנסות ממכירה זו לא ניתנו לגבאי הצדקה, אלא שימשו לקניית שעווה ובה הדליקו נרות בעזרת הנשים כל השנה.⁶⁶

לדברי ר' יוזפא שמש, המצוות "הדלקה", "כל המצוות" ו"כל וכל" נמכרו באסרו חג של סוכות, ולפעמים יום או יומיים אחריו.⁶⁷ ביחס לכל המצוות שנהגו למכור בשמחת תורה, לגבאי הצדקה הייתה הסמכות להחליט "שיותר טוב להקדש", מצד ריבוי ההכנסות, למכור חלק ממצוות אלו בזמן במשך השנה ולא בשמחת תורה.⁶⁸ חתני תורה ובראשית ניתנו לחתנים שהתחתנו לאחרונה בלא מכירה. אם לא נמצאו כאלו, הם נמכרו.⁶⁹

מצווה נוספת שנמכרה לעתים בוורמייזה במאה הי"ז בשמחת תורה היא ה"סגן" או

58 "הגבהה" – אחיזת התורה מלמטה, "עץ חיים" – אחיזתה מלמעלה, כדי להקל על המגביה ולמנוע נפילת הספר. ראה: הרב המבורגר (לעיל, הערה 24), עמ' קלח–קמב; הנ"ל, מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' כא, הע' 22. ראה שם דעות אחרות מהי המצווה של "עץ חיים".

59 מנהגים דק"ק וורמיישא, שם, עמ' כג, ובהע' 6. לדעת המהדיר, הרב המבורגר (בהערה הנ"ל), ה"חלקים" הם חלקי השנה, וכל אחד מן הקונים קנה חלק יחסי של השנה (וראה שם דעות אחרות). השווה לספר חסידים (לעיל, ליד הערה 17), שם מסופר ששנים עשר אנשים קנו גלילה לשנה, "כל אחד חדש שלו".

60 מנהגים דק"ק וורמיישא, שם, ח"א, עמ' כג–כד.

61 חיפוש = מי שיחפש בספר התורה את הפרשה שקוראים באותו יום.

62 הדלקת נרות בבית הכנסת, אשר התחלקה לשני אנשים. ראה: מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' יד.

63 החזקת שתי כוסות, של ברכה ושל מציצה, ושאר צורכי מילה. שם, עמ' כו. מצוות צורכי מילה נמכרה ביום המילה הראשון אחר שמחת תורה. שם, עמ' רכ.

64 מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' כו–כז.

65 על קיפול המפה, ראה: הרב המבורגר (לעיל, הערה 24), עמ' קלד–קלו.

66 מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' רכ–רכא.

67 שם, עמ' רכ.

68 שם, עמ' רכ. ראה גם שם, עמ' כג–כד.

69 שם, עמ' רכג, והע' 2.

"בעל סגן", היינו: מי שבידו הזכות לחלק את העליות לתורה.⁷⁰ אולם, פעמים שמצווה זו נמכרה ביום הקריאה עצמו. בשבת וביום טוב לא מכרו "סגן", כי זכות זו נשמרה ל"פרנס החודש".⁷¹

עדויות למכירת מצוות בליל שמחת תורה אנו מוצאים באשכנז גם במאה הי"ח⁷² וגם בראשית המאה הי"ט.⁷³ בקהילות אה"ו (המבורג, אלטונה, ואנדסבק) נהגו למכור את המצוות בשבת בראשית,⁷⁴ שהיוותה מעין המשך לשמחת תורה.⁷⁵

ב. מכירת "סגן"

המנהג למכור "סגן" אשר קובע מי הם העולים לתורה מתועד בוורמייזה כבר במאה הט"ו. מן האמור בשו"ת מהר"ם מינץ (אשכנז, המאה הט"ו) עולה כי המנהג הקדום בוורמייזה היה למכור "סגן" גם בשבת, אך מאוחר יותר קבעו שם שזכות זו שייכת ל"פרנס החודש", כנהוג בכמה קהילות אחרות.⁷⁶ כאמור לעיל, כך נהגו בוורמייזה בשבת וביום טוב גם במאה הי"ז. לגבי שאר ימות השנה, לעתים נמכר ה"סגן" בשמחת תורה ולעתים בו ביום.⁷⁷

בפרנקפורט, בראשית המאה הי"ח, היו מנהגים חלוקים בעניין זה. בבית הכנסת הישן לא מכרו "סגן", והפרנסים היו ממנים אחד מהמתפללים ל"סגן" לחודשיים. לעומת זאת,

70 לפשר הכינוי "סגן" ראה, למשל, ז' גייגר, דברי קהלת, פרנקפורט: J. Kauffmann, תרכ"ב, עמ' 44, הע' ד.

71 שם, עמ' כו. בדרך כלל כיבד הפרנס אדם אחר בעמידה כ"סגן" לצד השמש. ראה: מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' לח; ח"ב (לעיל, הערה 56), עמ' רמה. על "פרנס החודש" ראה: שם, ח"א, עמ' לח—מא.

72 ראה, למשל, נוהג כצאן יוסף (לעיל, הערה 5), עמ' רצט (יין לקידוש; נרות של שבת ויום טוב; חיפוש; שהיות; הוצאה והכנסה; הגבהה; גלילה; הלבשה; כל וכל; ולנשים — קיפול מפות וכיבוד בית הכנסת); ישראל וקאפיל בני ר' גומפיל, מנהגי כל השנה דק"ק פיורדא בבית הכנסת (אמצע המאה הי"ח), פיורדא, תקכ"ז, דף ת, ע"א, סי' מג (יין לקידוש ולהבדלה; נר למאור — לבימה; חיפוש; הדלקה — של הנרות בשני צדי התיבה של החזן ובערב יום כיפור; שהייה; הכנה — הלבשת ספר התורה, תליית הפרוכת והמכסה על התיבה והבימה; כל וכל).

73 גייגר (לעיל, הערה 70), עמ' 338 (פרנקפורט, 1818): "ואחר תפלת מנחה [בשמיני עצרת] מכר השמש... הזכות לתת יין בשנה הבאה לקדוש ולהבדלה בבהכ"נ הישן. וכן להקונה לבהכ"נ החדש. וכן לקונה הזכות שס"ת שלו יהיה הב' או הג' בא' מב' בהכ"נ [=באחד משני בתי הכנסת]".

74 צוין אצל ר"י גולדהבר, בתוך: הרב טויסיג (לעיל, הערה 15), ח"א, עמ' קצ, באר שבע, סע' מח1.

75 יערי (לעיל, הערה 44), עמ' 337: "בקהלות רבות שימשה 'שבת בראשית'... מעין המשך ליום שמחת-תורה".

76 שו"ת מהר"ם מינץ, סי' ו, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"א, עמ' יט—כ.

77 ראה לעיל, ליד הערה 71.

בבית הכנסת החדש מכרו בכל שבת "סגן".⁷⁸ גם במקורות נוספים, הן מאשכנז⁷⁹ והן ממקומות אחרים באירופה,⁸⁰ מופיע המנהג לקנות "סגן".

ג. מכירת מצוות במשך כל ימות השנה

ביחס למנהג קהילות הריינוס לקדש ולהבדיל בבית הכנסת מובא על המהרי"ל ש"היה רגיל לקנות אותה המצוה לתת אותו היין לבית הכנסת".⁸¹

אצל ר' יוזפא שמש בוורמייזה, באמצע המאה הי"ז, מצוי לראשונה תיאור מפורט של המועד המדויק שבו נמכרו המצוות במשך כל ימות השנה ושל אופן המכירה. בימי שני וחמישי, ובימים אחרים שבהם קראו בתורה, קודם הוצאת ספר התורה, הכריז השמש "סגן".⁸² המצוות שעושים לאחר קריאת התורה (גלילה, עץ חיים ומפה) – אשר לא נמכרו בשמחת תורה – היו נמכרות בהכרזה, בין בשבת ויום טוב ובין בחול, בסיום "מי שברך" האחרון.⁸³

ההכרזה על מצוות במשך השנה הייתה מתחילה בסכום התחלתי קבוע של מטבע בשווי ט"ז פשיטים, וכל פעם ניתן היה להוסיף על מחיר זה לא פחות מד' פשיטים. אם לא היה מי שמוכן לקנות או להוסיף על המחיר ההתחלתי, חילק השמש את המצווה לפי סדר הישיבה בבית הכנסת עבור סך קבוע.⁸⁴ בשמחת תורה בדקו גבאי הצדקה בפנקס

78 נוהג כצאן יוסף (לעיל, הערה 5), הלכות שמיני עצרת, אות ד, עמ' רצט. בפרנקפורט בראשית המאה הי"ט לא מכרו בשבת מברכין "סגן", ועלו לתורה "הרב והדיינים ופרנסים וגוברים וגבאי צדקה". גייגר (לעיל, הערה 70), עמ' 72, הע' ו.

79 ר' יחזקאל קצנלבוין (גרמניה, ראשית המאה הי"ח), שו"ת כנסת יחזקאל, סי' ז; גייגר מתאר את המנהג בפרנקפורט דמיין בשנת תקע"ח (1818). ביום שני לפני הוצאת הספר הכריז השמש "הוצאה" ו"הכנסה" ו"סגן". אם אין קונה ל"סגן", "א'חד] מגבאי צדקה אשר בבהכ"נ, ואם איננו שם, א'חד] שהיה מקדם ג"צ [=גבאי צדקה], מכבד במצות ובעליות לתור'ה] (גייגר, לעיל, הערה 70, עמ' 44), ואחר הקריאה הכריז "הגבהה" ו"גלילה" (שם, עמ' 51).

80 ר' שלמה לוריא (פולין, מאה ט"ז), ים של שלמה, גיטין, פ"ה, סי' כח; ב"ק, פ"ח, סי' ס; תקנה ממורביה משנת 1650, ראה להלן, ליד הערה 140; שו"ת כנסת יחזקאל, סי' ח, תשובה משנת 1726, לגבי המנהג בפלונגיאן (מערב ליטא); ר' משה סופר (פרסבורג, מאות י"ח–י"ט), שו"ת חתם סופר, או"ח, סי' קע; ח"ו, ליקוטים, סי' קג; ר' יעקב רישר (פראג-גרמניה, מאות י"ז–י"ח), שו"ת שכות יעקב, ח"ג, סי' ז (בבית הכנסת של המשיב, אך לא מצוין המקום); מטרסדורף ופראונקירכן (הונגריה) – להלן, ליד הערה 154; ערוך השולחן, או"ח קלו"ב; ר' ישראל מאיר הכהן (ראדין, פולין, מאות י"ט–כ'), משנה ברורה, סי' קמא ס"ק טז. הקרי של "סגן" היה "סיגען", "צייגן" וכדומה. לדוגמאות נוספות מפולין, ראה: י' היילפרין, יהודים ויהדות במזרח-אירופה, ירושלים: מאגנס, תשכ"ט, עמ' 414.

81 מהרי"ל, לעיל, הערה 2, עמ' תלט.

82 מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' יט. מדובר במקרה שלא נמכר "סגן" בשמחת תורה. ראה לעיל, ליד הערה 71. כך גם לגבי המצוות שלאחר קריאת התורה, ראה בטקסט הסמוך.

83 "ולפנים היה המנהג להכריז המצות בשבת וי"ט בין גברא לגברא". שם, עמ' כ, והע' 11.

84 שם, עמ' כ–כא, בהגהות. הסיבה למחיר ההתחלתי ולמינימום של הוספה במחיר נובעת מ"כבוד התורה".

ההקדש בכמה נמכרו המצוות בשנים שעברו, וכך ידעו איזה מחיר לדרוש.⁸⁵ גם בקהילת ברלין בראשית המאה הי"ח נהגו להכריז מצוות בבית הכנסת תמיד, בין בחול בין בשבת וימים טובים.⁸⁶ בפרנקפורט דמיין מכרו בראשית המאה הי"ט בימי חול הוצאה והכנסה, "סגן", הגבהה וגלילה. אם לא היו קונים לכיבודים, היה זוכה בהם אחד מגבאי הצדקה בהווה או בעבר.⁸⁷ בשבת הייתה מכירת ה"סגן" כוללת רק את שישה הקרואים הראשונים, ועליית שביעי הייתה נמכרת בפני עצמה.⁸⁸ אם היו מוציאים ספר שני או שלישי, הייתה נמכרת גם הזכות לשאתם.⁸⁹ גם מפטיר היה נמכר בנפרד.⁹⁰ אף שאין בידינו תיעוד רציף ומפורט של מנהג מכירת מצוות בקהילות השונות באשכנז למן העדויות הראשונות במאות הי"ב והי"ג ועד למאה הי"ט, דומה שניתן להצביע באופן כללי על מגמה של גידול במספר המצוות הנמכרות. היו מצוות שבתחילה לא נמכרו ובשלב מסוים החלו למכרן,⁹¹ והיו מצוות שנהגו למכרן בשלמות אך מאוחר יותר החלו, לפחות במקומות מסוימים, לחלקן לחלקים מספר ולמכור כל חלק בנפרד.⁹² סביר להניח כי מגמה זו נבעה מהרצון להגדיל את סך התרומות המתקבלות מן המכירה.⁹³

- 85 שם, עמ' ריט.
- 86 החלטות פו"מ (פרנסים ומנהיגים) מיום א' דחזה"מ פסח תצ"ו (29.3.1736). י' מיזל, פנקס קהילת ברלין תפ"ג-תרי"ד (1723-1854) (בעריכת ש' אש), ירושלים: ראובן מס, תשכ"ב, עמ' 67, סע' ד.
- 87 גייגר (לעיל, הערה 70), עמ' 43-44, 51.
- 88 שם, עמ' 4, 71.
- 89 שם, עמ' 71, 359. הזכות לשאת ספר תורה שני נמכרה בדרך כלל לנער בן י"ג שנה ומעלה. שם, עמ' 71.
- 90 שם, עמ' 73.
- 91 הושטה – בתחילה ניתנה לשמש, ומאוחר יותר החלה להימכר בנפרד. ראה אור זרוע, לעיל, ליד הערה 23. גם מצוות "חיפוש", "כל המצות" (= "שהייה"), "כל וכל" (לעיל, ליד הערה 64) אינן נזכרות, ככל הידוע לי, עד לר' יוזפא שמש במאה הי"ז.
- 92 גלילה – מן המקורות הקדומים משמע שנמכרה בשלמות בדרך כלל לאדם אחד, ראה: ספר חסידים (לעיל, הערה 16). השואל נהג לקנות גלילה לבדו. אמנם, פעם אחת התאספו שנים עשר אנשים לקנותה יחד לשנה, אבל זו הייתה יזמה שלהם כדי לגבור על השואל, ומכירת המצווה הייתה בשלמות; אור זרוע, לעיל, ליד הערה 23. לעומת זאת, בוורמייזה נהגו במאה הי"ז לחלק את הגלילה לחלקים מספר (שניים עד ארבעה) ולמכור כל חלק בנפרד, ראה לעיל, הערה 59. ראוי להעיר כי בתקנות וורמיישא משנת תי"א נקבע שגלילה תימכר ג' חלקים, ואילו בתקנות משנת תט"ז נאמר שתימכר ב' חלקים (שם). הסיבה לשינוי זה אינה מצוינת; ההוצאה של ספר התורה מן הארון, הכנסתו ונתינתו בידי החזן – נמכרו בזמנו של ר"י אור זרוע לאדם אחד (והחזן טען שמצווה זו שייכת לו). ראה לעיל, ליד הערות 21 ו-26. לעומת זאת, במאה הי"ז נהגו למכור בוורמייזה – פרט להוצאה והכנסה – את הסרת הפרוכת, ובנפרד את השבתה למקומה; ראה לעיל, ליד הערה 56. כמו כן, בתחילה לא מכרו בוורמייזה הוצאה והכנסה והחזן היה עושה זאת, ובתקנה משנת תי"א נקבע שיש למכור הוצאה והכנסה, ראה לעיל, הערה 56; זכות ההגבהה חינם למחזיקי ספרי התורה – בוטלה בתקנות וורמייזה משנת תפ"ט. החל משנה

ב. מכירת מצוות מחוץ לאשכנז

המקורות ביחס למכירת מצוות באשכנז הם הקדומים ביותר בזמן, וחלקם מתאר את המנהג בפירוט. מנהג זה נהג גם בקהילות רבות מחוץ לאשכנז, אם כי, כפי שנראה בהמשך, לא בכל המקומות ולא בכל הזמנים. בין היתר נהג מנהג זה בצפון אפריקה, במזרח אירופה ובמערבה, בארצות המזרח, בתימן ובארץ ישראל.

פרק זה יסקור את דמותו של מנהג מכירת המצוות בכמה מן המקומות הללו. סקירה זו תאפשר לנו לעמוד על הדומה והשונה בין המקומות, וכן תהווה בסיס לפרקים הבאים שבהם יידונו ייעודם של כספי המכירה וטעמי המכירה.

1. אילו מצוות נמכרו מחוץ לאשכנז

א. צפון אפריקה

במסמך של בית דין בעיירה המצרית דמירה, שנכתב בשנת 1244, מתועדת קניית זכות לקריאת המגילה. אם ואחות שילמו מכספן סכום גדול של ארבעים דרהם כסף "להקדש, שהציבור יוציאום לצרכי בית הכנסת בעד מה שיסכימו עליו הציבור להוציא... בשביל קריאתו של [נער אחד]... את המגילה". אנשי דמירה רצו להשתמש בכסף זה של "ההקדש" לשכירת בהמות לאדם חשוב מסוים. ככל הנראה, אבי הנער סירב שסכום כה גדול יוצא למטרה זו, ולכן הביאוהו לבית הדין והכריחוהו להסכים לכך.⁹⁴

המנהג למכור "מצוות" עבור כל השנה בשמחת תורה – המתועד באשכנז לראשונה בספר מנהגים דבי מהר"ם⁹⁵ – נהג כנראה גם באלג'יר. בשאלה שנשלחה מקהילת והראן שבמערב אלג'יר לרשב"ץ (ספרד-אלג'יר, מאות י"ד–ט"ו) מסופר: "קהל בררו עשרה בני אדם לעשות המצות וקריאת ס"ת בכללם, שדרכם למכרם יום שמחת התורה, ונתנו להם בחנם שנה א' [חת]", ואחרי חצי שנה אמרו להם, "תתנו לנו שכר המצות שעשיתם או צאו לכם ממה שאתם עושי' [ם]". הרשב"ץ פסק שכיוון שהעשרה קיבלו את הזכות לשנה וביצעו את תפקידם ללא דופי, אין הקהל יכול לחזור בו.⁹⁶

ר' יהודה עייאש (אלג'יר, המחצית הראשונה של המאה הי"ח) מעיד "שנוהגין ביום

זו. נמכרה כל הגבהה "לטובת ההקדש". ראה: מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' כד, הע' 11.

93 השוו לדברי אסף, להלן, הערה 350.

94 מסמך זה מן הגניזה הקהירית (T-S NS J 2) נכתב במקור בערבית יהודית ופורסם אצל: S.D. Goitein, "Side Lights on Jewish Education from the Cairo Geniza", *Gratz College Anniversary Volume*, I.D. Passow, S.T. Lachs eds., Philadelphia, 1971, pp. 92–93, 105–106. תרגומו לעברית פורסם על ידי ש"ד גויטיין, סדרי חינוך, ירושלים, תשכ"ב, עמ' לח–לט. האדם החשוב מכונה במסמך "אדוננו הנשיא יושיהו" (במקור: "סידנא אלנשיא יושיהו"), וגויטיין שם שיער שמדובר באחד "הנשיאים" מבית דוד, מקרובי ראשי הגלות, שהיו עוברים בין הקהילות והתפרנסו על חשבון הציבור.

95 ראה לעיל, ליד הערה 42, וראה לעיל, הערה 41, על בעיית התארוך של חיבור זה.

96 שו"ת התשב"ץ, ח"ג, סי' קנו.

שבת ובי"ט להכריז על המצות בכך וכך מצוה פ' [לונית], ומוסיפין זה על זה בסכום דמים והמוסיף הוא הזוכה ונעשה חוב עליו". אמנם זה דומה למיקח וממכר בשבת, אך הוא מתיר זאת.⁹⁷

המנהג למכור בשמחת תורה מצוות עבור כל השנה, מלבד מצוות המיוחדות ליום עצמו, נהג בעיר אלג'יר עוד בסוף המאה הי"ט.⁹⁸ כן נהגו שם למכור בשבת את כל העליות, אך אם היו בבית הכנסת "בעל ברית או בעל [=בר] מצווה", בירך אותם הש"ץ והעלה אותם לעליות משלישי והלאה.⁹⁹

עדות למכירת עליות בבתי כנסת במרוקו מצויה כבר במאה הי"ז.¹⁰⁰ במאה הכ' נהגו יהודי מרוקו למכור את פתיחת ההיכל, הגבהה ועליות, למעט עליית כוהן ולוי שלא היו נמכרות.¹⁰¹ הגבאי פתח את המכירות בפסוק "יהי שם ה' מברך מעתה ועד עולם". כן "נהגו שאחד קונה עליה, ונותן אותה לחבירו, ומכריז הגבאי 'שנתן המצוה לפלוני'".¹⁰² בלוב נהגו למכור בשבת את המצוות הבאות: פתיחת ההיכל, כולל הלבשת ספר התורה ברימונים; הגבהה; כל העליות לתורה, מלבד עליית "חמישי" שנהגו ליתנה לשמש בית הכנסת.¹⁰³ לעלייה הרביעית נהגו לקרוא "מדליק" בשל המנהג בקהילות טריפולי שבעל עלייה זו היה צריך להביא לבית הכנסת שמן למאור.¹⁰⁴ המנהג בלוב היה לשלם עבור העליות בערב יום כיפור.¹⁰⁵ בליל יום כיפור נהגו למכור את הוצאת ספר "כל נדרי" והספר ה"סמוך" (העומד לידו) בסכומים גדולים. שני ספרים

97 מטה יהודה, או"ח, ליוורנו, תקמ"ג, סי' שו, ס"ק ג. לעומת זאת, העולה לתורה ונודר מיזמתו אינו דומה כלל למיקח וממכר: "נר' [אה] פשוט, דהעולה לס"ת ונודר כך וכך לבה"כ לצורך שמן למאור... אין בזה בית מיחוש, והוי כעין פסיקת צדקה לעניים דמותר". נראה שכוונתו למקומות שבהם לא כללה מכירת "מצוות" את העליות או את חלקן, והעולה לתורה היה נודר לאחר שעלה.

98 ר' אליהו גיג (אלג'יר, סוף המאה הי"ט), זה השלחן, ב, מנהגי ק"ק אלג'יר, אלג'יר, תרמ"ט, סי' לא, סע' יא, עמ' פא: "נהגו ביום ש"ת [=שמחת תורה] מוכרים אמירת ה' מלך וברכה ורחמנא [=השכבה, הזכרת נשמות] שכל השנה עשרה לי' בני אדם". לגבי מצוות היום: "בליל ש"ת [=שמחת תורה] קודם תפ' [לת] ערבית מוכרים ז' ספרים והקונה אותו הוא מוציאו מבית ההיכל ועושין שמחה ומרקדין בהם" (שם, סע' א, עמ' עח).

99 שם, סי' צח, סע' א, עמ' רכט-רל.

100 ש' בר אשר, "בתי כנסת פרטיים והורשת תפקידים דתיים (ה'שררה') במארוקו 1672–1822", ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 449.

101 ר' א' ביטון, נתיבות המערב: מנהגי יהודי מרוקו, מהד' מורחבת ומתוקנת, ביריה: המחבר, תשס"ז, עמ' פב-פג, סע' צג-צד; ש' דנינו, "ממנהגיהם של יהודי מרוקו", בתוך: ילקוט מנהגים: ממנהגיהם של שבטי ישראל (בעריכת א' וסרטייל), מהד' ג מורחבת, ירושלים: משרד החינוך והתרבות, תשנ"ו, עמ' 435, סע' 9, בתוספת "נשיאת הספר".

102 ר"א ביטון, שם.

103 פריג'א זוארץ, "ממנהגיהם של יהודי לוב", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 371, פרק ב, סע' 3.

104 [חסר שם מחבר], יהדות לוב, מהד' שנייה, תל-אביב: ועד קהלות לוב בישראל, תשמ"ב, עמ' 383.

105 שם, עמ' 369.

אלו נבדקו מבעוד מועד, ומלבד דמי המצווה שילמו קוני המצוות גם את דמי הבדיקה.¹⁰⁶ בשמחת תורה נהגו חתנים שהתחתנו בשנה החולפת לקנות את חתן תורה ובראשית.¹⁰⁷

ומלוב לתונים וג'רבה.¹⁰⁸ ר' כ'לפון הכהן (ג'רבה, 1874–1950) מעיד כי ב"בית הכנסת הכהנים" שבאי ג'רבה נהגו להעלות כוהן אחר כוהן בלי לומר "אף על פי שהוא כהן", גם כאשר היו שם ישראלים, ולא חששו לפגמו של ראשון. הנימוק לכך, לדעתו, "דכיון שהמצוות עתה הם נמכרים, מי עולה כהן ולוי ומי עולה שלישי וכעזה"ד [=וכן על זה הדרך], הכל יודעים דמפני שקנה אותה המצווה הוא עולה".¹⁰⁹ הוא מוסיף שהמנהג בג'רבה הוא שהש"ץ קורא לכל העולים, אך בעליות מיוחדות שמוכרים, "כמו ויסע, ויבא, ויט, ושירת הים, ועשרת הדברות, וחתן תורה, וחתן מעונה, וחתן בראשית, יש שהקונים העולים קוראים הם בעצמם ויש שקורא להם החזן".¹¹⁰

בראשית המאה הכ' פרצה מחלוקת חריפה בג'רבה עקב שיפוצים בבית הכנסת הגדול ובניית חדר שרצו להסב אותו לבית כנסת קטן. המתפללים הוותיקים התנגדו לקיום בית כנסת נוסף בצמוד להם. הם פנו לרב כ'לפון הכהן כדי שימנע זאת בשל נימוקים מספר, וביניהם שעקב פיצול זה יפסיד בית הכנסת שלהם הכנסות מ"קניית המצוות" ומנדבות.¹¹¹ יהודי תונים במאה הכ' נהגו למכור בשבת את המצוות הבאות: פתיחת היכל, רימונים, הגבהה וכל העליות, מלבד כוהן ולוי. הסכומים המוצעים היו בדרך כלל עשרים ושישה או כפולותיו.¹¹²

מכירת מצוות מתועדת במאות הי"ט–כ' גם במצרים. ר' אליהו חזן (רב ראשי באלכסנדריה בין השנים 1888–1908) מספר כי באלכסנדריה נהגו בזמנו למכור מצוות בכניסת יום כיפור, ומשום כך איחרו באמירת כל נדרי.¹¹³ ר' רפאל אהרן בן שמעון (אלכסנדריה, מאות י"ט–כ') מספר על מנהג בקהילות מספר במצרים "שבשבתות וימים

106 שם, עמ' 369–370.

107 שם, עמ' 371.

108 "תושביה היהודים של דרום תוניסיה ובכלל זה האי ג'רבה מהווים יחידה הומוגנית מבחינה חברתית, תרבותית ואומנותית". א' אמר, "בתי הכנסת ותשמישי הקדושה", קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים; ד: תוניסיה (בעריכת ח' סעדון), ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח והאוניברסיטה העברית, תשס"ה, עמ' 256.

109 ר' כלפון משה הכהן, ברית כהונה השלם, או"ח, מערכת קו"ף, סע' ה, מהד' שנייה, בני ברק: מכון הרב מצליח שע"י מוסדות ישיבת כסא רחמים ספרדית, תשנ"ח, עמ' קנד.

110 שם, סע' ו.

111 שו"ת שואל ונשאל, ח"ה, או"ח, סי' כא.

112 מ' סטבון וא' הטל, "ממנהגיהם של יהודי תוניסיה", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 505, סע' 4.

113 ר' א' חזן, נוה שלום (מהד' שנייה, נא אמון: דפוס י' בן עטר, תר"ץ), או"ח, דיני ערב יום הכיפורים ויום הכיפורים, סע' י (כה, ע"ב): "ופה העירה נא אמון יע"א [=אלכסנדריה] אינם מדקדקים בזה ומאחרים הרבה לומר כל נדרי, עד שמתקבצים כל הקהל ומוכרים המצוות". על תופעה זו בקהילות מספר העיד גם החיד"א (ירושלים-ליוורנו, 1724–1806) בשו"ת טוב עין, סי' יח, הערה עא, ובשירי ברכה, או"ח, סי' שמא. כך היה גם בבוכארה, ראה להלן, ליד הערה 198.

טובים וימים נוראים שמוכרים המצות במחיר יקר להנאת בית הכנסת".¹¹⁴
 לפי עדותו של הרב עובדיה יוסף (שימש כאב"ד בקהיר בין השנים 1947–1950) נהגו
 בקהילות במצרים למכור בשבת עליות, פתיחת ההיכל והקמת ספר תורה (הגבהה).¹¹⁵

ב. ארץ ישראל

1. ירושלים

ר' משה באסולה היה רב בפיזארו שבאיטליה, וביקר בארץ ישראל בשנת רפ"ב (1522).
 הוא מספר על המנהג באותה עת בירושלים למכור את הדלקת הנרות של כל שבתות
 השנה בבית הכנסת לאנשים "מירושלים או מחלב או מדמשק או ממדינה אחרת". הקונה
 – שפונה "מדליק" – קיבל את הזכות להדליק את הנרות בבית הכנסת באותה שבת לכל
 ימיו חייו, ומלבד זאת זכה גם בכל המצוות של שבת זו,¹¹⁶ הן התפילות והן הזכות לחלק
 את שבע העליות לתורה.¹¹⁷ המנהג ש"המדליק" באותה שבת זוכה בכל העליות מתועד
 בירושלים גם מאוחר יותר.¹¹⁸ מנהג זה דומה במידה מסוימת למכירת ה"סגן" שנהגה
 באשכנז,¹¹⁹ אלא שה"סגן" זכה רק בעליות ולא במצוות אחרות השייכות לשבת.
 עוד מספר ר"מ באסולה שנוהגים בירושלים "לישא אבוקה לפני ס"ת מן ההיכל לדוכן,
 ונמכרת אותה מצוה בכל שנה", אך לא ציין אימתי נשאו את האבוקה ומתי מכרו מצווה
 זו.¹²⁰

על המנהג בירושלים באמצע המאה הי"ז מסופר כי בכל ערב ראש חודש הייתה תענית
 ציבור. אחר הצהריים נאספו בבית הכנסת לאמירת כל ספר תהילים, ואחריה הכריז
 השמש על מכירת המצוות הבאות לחודש ימים: "להחזיק את עץ החיים", לקשט את
 הספר בעת הוצאתו ברימונים, בטס ובעטרות; "ליתן יין לקדוש"; "הזכות לאמירת
 תהילים במשך חודש".¹²¹

114 ר' ר"א בן שמעון, נהר מצרים, נא אמון: דפוס פרג חיים מזרחי, תרס"ח, הלכות קס"ת לשבת,
 דף כב ע"ב, סע' יח, וראה מה שכתב שם לגבי סדר מכירת המצוות.

115 שו"ת יביע אומר, ח"ג, או"ח, סי' כג, בראש התשובה.

116 ייתכן שהקונה נקרא "מדליק" משום שההדלקה היא המצווה הראשונה שנעשתה על ידו בשבת
 שבה זכה.

117 י' בן-צבי, מסעות ארץ-ישראל לרבי משה באסולה, ירושלים: מוסד ביאליק, תרצ"ח, עמ' 84–
 85. עד זיהוי המחבר בידי בן-צבי הייתה זהותו עלומה. ראה: א"מ לונץ, המעמר, ג, ירושלים:
 לונץ, תר"פ, עמ' 171–172 ("אגרת נוסע אלמוני תלמיד הרע"ב").

118 ר' י"י אלגאזי (איזמיר-ירושלים, מאות י"ז–י"ח), אמת ליעקב, ירושלים: [חמו"ל], תשל"ו,
 הלכות מצות ספר תורה, דף כא, ע"ב, סי' מז; י"מ סאלאמאן, ספר התקנות והסכמות ומנהגים
 שנוהגים פעה"ק ירושלים, ירושלים, תרמ"ג, "דיני מנהגי עיה"ק ירושלים", דף נב, ע"ב, סע' כב:
 "המנהג בעה"ק ירושלים ת"ו שמזמנים המדליקים לרעהיהם לס"ת לביהכ"נ שלהם ויוצאין מבית
 הכנסת זה לביהכ"נ אחר אפילו באמצע הקריאה".

119 ראה לעיל, ליד הערות 76–80.

120 בן-צבי (לעיל, הערה 117), עמ' 85. ייתכן שמדובר בשמחת תורה.

121 עדותו של ר' משה פוריית משנת 1650. הובאה (בתרגום לעברית) אצל: א' יערי, מסעות ארץ

והנה תיאור חי של דרך ההכרזה על מכירת מצוות בבית הכנסת הספרדי בשכונת "אהל משה" בירושלים, באמצע המאה הכ': "לפני הוצאת ספר התורה היה השמש מכריז (בשפת הלאדינו): חמשה גרושים נותנים לפתיחת ההיכל... שני גרושים נותנים בעד הנחת רימונים, ולעתים משלהבים את המתחרים המבקשים לזכות במצוות בקריאה: 'כל המוסיף מוסיפים לו'".¹²²

2. קהילות אשכנזיות בארץ ישראל

בחלק מקהילות האשכנזים ה"פרושים" בארץ ישראל נהגו שלא למכור עליות אלא להעלות את המתפללים לפי סדר קבוע.¹²³ "יתכן מאוד שנהגו כך בעקבות דעת הגר"א, שהתנגד למכירת עליות.¹²⁴ כך, למשל, נקבע בתקנון של קיבוץ טירת צבי משנת תשי"ז (1957), שמקימיו היו יוצאי גרמניה, כי העליות תחולקנה "על פי חיובים ועל פי התור, כראות עינם של חברי ועדת בית הכנסת".¹²⁵ היו מקומות שבהם לא נמכרו עליות, אך העולים תרמו בעת עלייתם לתורה כפי נדבת לבם.¹²⁶ עם זאת, בקהילות אשכנזיות אחרות בארץ ישראל המשיכו במנהג האשכנזי למכור עליות.¹²⁷

הרב ש"ד מונק היה רב הקהילה החרדית האשכנזית בחיפה, והוא מספר כי הוא זוכר שהיו מוכרים את מצוות "חיפוש" בדמים, כמנהג אשכנזי הישן, וכי ה"חיפוש" בספר התורה היה נעשה בעת אמירת פסוקי דזמרא. אולם, המנהג בזמנו הוא שלא לעשות כן, וכמנהג פולין.¹²⁸

ג. מזרח אירופה

גם במזרח אירופה, למן המאה הט"ז ואילך, מכרו עליות ומצוות אחרות. על המנהג

ישראל, רמת גן: מסדה, 1976, עמ' 291.

122 א"ח אלחנני, "עם הנשיא יצחק נבון – נעורים ב'בוסתן ספרדי'", שבט ועם, סדרה שניה ה(י) (תשמ"ה), עמ' 18 (הסוגריים במקור).

123 ב' לנדוי, "ממנהגי יהדות אשכנז (פרושים) בארץ-ישראל", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 102, סע' 1–2.

124 האשכנזים ה"פרושים" נוהגים בעניינים רבים, אף כי לא בכולם, כמנהג הגר"א. לפי המובא בשמו, הגר"א התנגד למכירת "מצוות" בשבת ויום טוב בבית מדרשו, "דזה הוי כמקח וממכר". ראה: ר' י' כהנא, תוספת מעשה רב, ירושלים, תרנ"ו, הערה לד.

125 סעיף ג לתקנון. התקנון הובא אצל א' ארנד, "תקנות בתי הכנסת בדורות האחרונים", כנישתא, 3 (תשס"ז), עמ' עד.

126 ראה למשל תקנה י' בתקנון בית הכנסת "חניכי ישיבת קול תורה", בני ברק, משנת תשנ"ב לערך, שנחתם בידי רש"ז אויערבך: "הסכום על מתנות לעליה לתורה לא נקבע וזאת בכדי לאפשר לאברכים לשלם זאת מכספי מעשר, אך הציבור מתבקש לתרום בעין יפה...". הובא אצל ארנד, שם, עמ' עז.

127 לנדוי, "ממנהגי יהדות אשכנז (פרושים)", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 102, סע' 1–2.

128 הרב ש"ד מונק, שו"ת פאת שדך, ח"ב, חיפה: דפוס מ' ספרא, תשס"א, "קונטרס תורת אמך", עמ' טז, סע' נט, ובהע' 54. על "חיפוש" באשכנז ראה לעיל, ליד הערה 61.

למכור קריאות מסוימות בליל שמחת תורה מעיד הרמ"א (קראקא, פולין, המאה הט"ז): "קורין כל הנדרים שבתורה בליל שמחת תורה וקונין הנדרים ונותנין למי שקונה אחר שעלה לספר תורה מי שבירך".¹²⁹ ה"נדרים" הם פרשיות בתורה שנהגו למכור בפני עצמן במהלך השנה, כגון: "ויכולו", "ויתן לך", "המלאך הגואל", "יברכך" ו"מה טובו".¹³⁰ בקהילת טיקטין (Tykocin) שבפולין תוקן במאה הי"ח לגבי שמחת תורה כי הגבהות, גלילות ומפטיר יימכרו, אולם הוצאת ספרי התורה והכנסתם תינתן לגבאים והם יכבדו את חשובי הקהל, הגבאים והזקנים.¹³¹

מצוות נמכרו בפולין לא רק בשמחת תורה, אלא גם בשבתות ובמועדים. ר' שלמה לוריא (פולין, המאה הט"ז) מעיד כי המנהג בזמנו הוא לקנות "שלישי או שני או שביעי",¹³² ובמקום אחר כתב כי נהגו למכור "בהכרזת השמש בפיסוק דמים" הוצאת ספר תורה, עלייה לתורה, גלילה, מקום בבית-הכנסת ו"אתרוגים אחר גמר מצותן מן הקהל".¹³³

ר' מרדכי יפה (פראג, 1530 ? – פוזנא, 1612) כותב ביחס לעליות בשבת, ביום טוב וביום הכיפורים: "במדינות אילו שמוכרין המצות ונופל המעות לצדקה, כל הקונה אותם יש לו רשות לקרות למי שירצה" – בדומה למכירת "סגן" שנהגה באשכנז – "ובלבד שגם הוא יקרא כל אחד לפי כבודו שלא יבא לידי מחלוקת".¹³⁴ לפי מקור מאמצע המאה הי"ח היה המנהג בפוזנא שהקונה את העליות בשבת רשאי להעלות שישה אנשים, והשביעי היה נמכר בפני עצמו.¹³⁵

129 דרכי משה, או"ח, סי' תרסט, ס"ק א, ובהגותיו לשו"ע, שם: "ובלילה [=ליל שמחת תורה] קורים בספר תורה הנדרים שבתורה, וכל מקום לפי מנהגו" (תודה לצבי מינצר שהעמידני על דברי רמ"א אלו). גם תלמידו, ר' מרדכי יפה, כותב (לבוש החור, שם): "ובקצת מקומות נהגים לקרו' [א] כל הנדרים ולמכור אותם".

130 מגן אברהם, או"ח, סי' רפב, ס"ק יח; משנה ברורה, שם, ס"ק טו. גם בפרנקפורט נהגו בראשית המאה הי"ט, אף שה"סגן" קבע את ששת העולים הראשונים, למכור בנפרד פרשיות מסוימות, כגון: "ויתן לך", ובפרשת בשלח – "ויסע" ו"ויושע". גייגר (לעיל, הערה 70), עמ' 72, הע' ו. על החשבת פרשיות מסוימות ראה גם לעיל, ליד הערה 110.

131 מ' נדב, פנקס קהל טיקטין: שפ"א-תקס"ו, א, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשנ"ז, עמ' 108, סע' מ. התקנה ללא תאריך. המהדיר משער שהיא נתקנה לאחר תס"ג (1703) ולא יאוחר מתקס"ו (1806), המועד המאוחר ביותר בפנקס.

132 ים של שלמה, ב"ק, פ"ח, סי' ס.

133 ים של שלמה, ביצה, פ"ה, סי' ח. קניית אתרוגים של מצווה נבעה כנראה מהסגולה שמיוחסת להם. ראה, למשל, י"י רוזנברג, רפאל המלאך, פיעטרקוב: י' שלאמאויץ, תרע"א, אות מ, ערך "מעוברת", עמ' 62: "מעוברת. סגולה שלא תהיה מקשה לילד. שתנשך בשיניה את הפיטום מן האתרוג ביום הושענא רבה אחר התפילה". על מנהג זה ראה עוד: ש"ש צ'רניאק, חיים וברכה, אות ע, סי' רנח, ורשה: דפוס אונטערהענדלער, תרס"ג, עמ' 66.

134 לבוש התכלת, לעיל, הערה 14. כותרת הסימן: "מי הם הנקראים לס"ת בשבת", ומכאן שמדובר בעליות בלבד.

135 ר' דוד בן רפאל מילדולה (ליוורנו, 1714 – אמסטרדם, 1810 ?), שו"ת דברי דוד, ברוקלין: דפוס Katz Bookbinding, תשנ"ב, ר"צ אמשטרדם, תקי"ג, סי' לה (צב, ע"ב). מכירת שביעי בפני עצמו נהגה במקומות נוספים: פרנקפורט, לעיל, ליד הערה 88; ניקולשבורג, להלן, ליד

ר' ישראל מאיר הכהן, בעל החפץ חיים (ראדין, פולין), מעיד בסוף המאה הי"ט על המנהג "שמוכרין עליות בבה"כ ובהמ"ד לצרכי הוצאות בהמ"ד לעצים ונרות וכה"ג [=וכהאי גוונא (וכדומה)]".¹³⁶

על מכירת מצוות באוקראינה אנו שומעים מפי חכם שחי באוסטראה¹³⁷ במחצית הראשונה של המאה הי"ז.¹³⁸

על מכירת מצוות במורביה (כיום חבל הארץ המזרחי של צ'כיה) יש בידינו עדויות מן המאות הי"ז והי"ח. ר' מנחם מנדל קרוכמל (ניקולשבורג [Mikulov], המאה הי"ז) כותב שבמקומו נוהגים למכור מפטיר בשבת בהכרזה.¹³⁹ מתקנות שנתקנו בשתי ערים במורביה באמצע המאה הי"ז אנו למדים שנהגו למכור "סגן" והוא קבע מי יעלה לתורה, וכי "בקצת קהלות" מכרו "אחרון" בסיום ספר.¹⁴⁰

בתקנות ניקולשבורג מן המחצית הראשונה של המאה הי"ח נקבעו הסדרים מפורטים לגבי מכירת מצוות בימי חול ובמועדים.¹⁴¹ בתקנה ל"ב נקבע: בימי חול, ראש חודש, חול המועד, חנוכה ופורים – ההכרזה על מצוות תכלול הוצאה והכנסה ועליות, ואילו הגבהה וגלילה יחדיו תוכרזנה בנפרד. השמש יסובב את הבימה ויבדוק אם יש מי שרוצה להוסיף. בשבת ובימי מועד יימכרו לחוד הוצאה והכנסה, "סגן", שביעי, מפטיר והגבהה וגלילה. התקנה קבעה את הסכום ההתחלתי למכירת מצוות. הסכום עלה בהדרגה, לפי חשיבות היום.

בפראג שבבוהמיה (החלק המערבי של צ'כיה) נהגו בראשית המאה הי"ט לקנות את המצווה לספק יין לבית הכנסת.¹⁴² מנהג זה מתועד בידי האור זרוע, יליד בוהמיה, כבר בראשית המאה הי"ג.¹⁴³

בהונגריה – ובכלל זה ב"שבע הקהילות" בחבל בורגנלד שבמערבה (כיום שייך

הערה 141 ; פרסבורג, להלן, ליד הערה 157 ; אמשטרדם, להלן, ליד הערה 184.

136 אהבת חסד, חלק ב, פרק טז, ורשה: דפוס אונטערהענדלער, תרמ"ח, הגהה, ד"ה וזהו.

137 אוסטראה הוא השם היהודי שבו נקראה אוסטרויה או אוסטרוג, עיר במערב אוקראינה במחוז רובנו.

138 ר' נ"נ כהנא, שו"ת דברי רננה, סי' מב, דן במכירת מקומות בבית הכנסת "בקול רם כדרך שמוכרים מצות ע"י השמש".

139 שו"ת צמח צדק, סי' עב: "השמש היה מכריז בשבת בבית הכנסת מי שיקנה המצוה לקרות במפטיר, כמו שנוהגין בארצות הללו".

140 תקנה קה של ועד גאיי (Gaya) משנת ת"י (1650). ראה: ישראל היילפרין, תקנות מדינת מעהרין (ת"י-תק"ח), ירושלים: מקיצי נרדמים, תשי"ב, עמ' 36 ; תקנה שמ(ג) של ועד אויסטרליץ (Austerlitz) משנת תכ"ב (1662), שם, עמ' 114.

141 אנ"צ רות, ספר תקנות ניקולשבורג, ירושלים-תל אביב: סורא וישיבה אוניברסיטה, ניו יורק, בשיתוף הוצאת ספרים מ' ניומן, תשכ"ב, תקנות ל-לט, עמ' 31-35. לדברי המהדיר (שם, עמ' 4), רפ"ו התקנות הראשונות נערכו בין השנים 1708-1760.

142 ר' ב"י בראנדייס (רבה של פראג, נפטר 1825), לשון חכמים, פראג, תקע"ה, דף נב, ע"ב: "ובמדינותינו נוהגין לקנותו בדמים המצוה מי שיתן היין לבה"כ ואין לבטל המנהג כי הרבה גאונים יסדוהו".

143 ראה לעיל, ליד הערה 23, וכך היה מנהג הריינוס במפנה המאות י"ד-ט"ו. ראה לעיל, הערה 81.

לאוסטריה),¹⁴⁴ שמקור מנהגיהן במנהגי אוסטרייך¹⁴⁵ – מצאנו את מנהג מכירת מצוות, החל מראשית המאה הי"ח.

כך, למשל, ר' מאיר אייזנשטאט (מהר"ם א"ש) נדרש בעיצומו של יום הכיפורים שנת תפ"ט (1728) לשאלה הלכתית שנגעה למכירת מפטיר בהכרזה בבית-הכנסת שלו באייזנשטאט.¹⁴⁶

בשתיים מ"שבע הקהילות" נהגו, כמו באשכנז, למכור מצוות לכל השנה בשמחת תורה או בשבת בראשית. בקהילת צעהלים (דויטשקרויץ)¹⁴⁷ נהגו למכור מצוות בשמחת תורה.¹⁴⁸ העלייה השישית בכל שבתות השנה, גם אם חלה שבת במועד, הייתה שייכת "לתלמוד תורה".¹⁴⁹

במטרסדורף נמכרו המצוות בשבת בראשית לאחר תפלת מנחה. בדומה למנהג באשכנז, המצוות שנמכרו שם היו: "יין לקידוש ולהבדלה; נר הבדלה; שמן לנר תמיד; ונר תורה, וכן נר שבת".¹⁵⁰ עוד מכרו "שירי מצוות, כלומר: כל מצוה (עליה לתורה, הגבהה או גלילה) שתשאר פנויה במשך השנה ולא יהיה לה קונה".¹⁵¹ כן מכרו את פתיחת הארון ל"אנעים ומירות", אך לאחר הרחבת בית הכנסת (במחצית השנייה של המאה הי"ט) נעשו שינויים מספר וביניהם הפסקת המכירה של מצווה זו.¹⁵² גם את העליות של כל שבתות השנה נהגו למכור, "חוץ משבת 'ויקהל פקודי', שהיתה מוקדשת לתלמוד תורה, והיו מרבים [בה] בהוספות".¹⁵³

במטרסדורף ובפראונקירכן נהגו בתחילה למכור לאדם אחד את כל העליות, מלבד "אחרון" ופתיחת ההיכל, והוא היה מכבד את מי שירצה ("סגן"). אולם מאוחר יותר היה

144 "שבע הקהילות" בבורגנלנד (אייזנשטאט, לקנבך, קוברסדורף, מטרסדורף, פראונקירכן, קיטזה ודויטשקרויץ) היו מרכז יהודי חשוב החל משנת 1690, לאחר שגורשו היהודים מווינה וממקומות נוספים, ועד לגירוש הסופי של היהודים בידי הגרמנים (האנשלוס) ב-1938. החל משנת 1921 עבר האזור לשליטת אוסטריה.

145 מנהגי שבע הקהילות בחבל בורגנלנד-אוסטריה מקורם במנהגי אוסטרייך, אך במשך הזמן נוספו למנהגים אלו גם מנהגי פולין ומנהגי מקובלים. ראה: ר"י גולדהבר, בתוך: הרב טויסיג (לעיל, הערה 15), ח"ב, הקדמה, עמ' 21, סע' ג.

146 שו"ת פנים מאירות, ח"ב, סי' כה.

147 אחת מ"שבע הקהילות" בבורגנלנד. שמה הגרמני Deutschkreutz [=צלב גרמני], אך היהודים העדיפו לא להשתמש בביטוי "צלב", וכינוה ביידיש: "צלם" (כינוי לאליל ולצלב), צעהלים.

148 הרב טויסיג (לעיל, הערה 15), ח"ב, עמ' רמב, סע' מט, הערה ב.

149 מא"ז קינסטליכער, ש"י שפיצר, קהלת צעהלים וחכמיה, בני ברק: מכון זכרון – מפעל להנצחת יהדות הונגריה, תש"ס, עמ' 273.

150 "נר תורה" = שני נרות שדלקו על הבימה בכל שני וחמישי לכבוד קריאת התורה; "נר שבת" = נרות ארוכים שדלקו במשך כל השבת, כדי שלא יצטרכו להדליק על ידי גוי. הרב טויסיג (לעיל, הערה 15), ח"א, עמ' קצ, סע' מט, והע' א, ג.

151 הרב טויסיג (לעיל, הערה 15), ח"א, עמ' קפט, סע' מח (הסוגריים במקור).

152 הרב טויסיג, שם, ח"ב, עמ' רמב, סע' מט (הסיבה אינה מצוינת), וראה שם, עמ' כג, שהרחבת בית הכנסת נעשתה רק לאחר פטירתו של ר' אהרן ב"ר יצחק זינגר ממטרסדורף, בעל "תפארת אהרן" (נפטר בשנת תרכ"ט).

153 ר' י' טויסיג, בית ישראל השלם, חלק ח, ירושלים: בן המחבר, תשמ"א, עמ' רעט, סע' סא.

המנהג למכור כל עלייה בנפרד, ועליית כוהן נמכרה יחד עם הוצאת הספר והכנסתו.¹⁵⁴ ר' שמואל דוד הלוי יונגרייז (אב"ד פעהער-ג'ארמאט, הונגריה, המאה הי"ט) מעיד כי במקומו נהגו למכור עליות, כולל עליית כוהן, בימים נוראים. במקומות אחרים בהונגריה נהגו למכור את עליית הכוהן בכל השנה.¹⁵⁵ במקום אחד נהגו למכור לשנה את כל עליות הכוהן בשבת במנחה, והקונה היה מכבד את אשר יחפוץ, גם אם אינו כוהן.¹⁵⁶ בתקנות קהילת פרסבורג¹⁵⁷ משנת ת"ק (1740) נקבע כי בשבת מוכרים: פתיחת הארון, הוצאה והכנסה, "סגן", מפטיר, הגבהה וגלילה. בשבתות שבהן ראש הקהל אינו מקבל שביעי, יכריז השמש גם שביעי. בימי חול, ראש חודש וחול המועד ימכרו גלילה, אך הוצאה והכנסה והגבהה שייכות לבעל ה"סגן".¹⁵⁸ כל שבת שאחרי ראש חודש יכריז השמש "חיפוש בשבת".¹⁵⁹ התקנות קבעו את הסכום ההתחלתי למכירת מצוות בימי חול ובמועדים שונים, והוא עולה בהדרגה בהתאם לחשיבותו של היום.¹⁶⁰ אצל החתם סופר, בפרסבורג בראשית המאה הי"ט, נהגו בכל ערב ראש חודש אחר תפילת יום כיפור קטן או קודם ערבית למכור את הזכות לתת את נרות התפילה (לפני התיבה) ונרות קריאת התורה (לפני הבימה). בעל החתם סופר נהג לקנות זכות זו.¹⁶¹ גם בקהילת באניהאד שבהונגריה, במחצית השנייה של המאה הי"ט, מכרו מצוות.¹⁶² בשאלה המופנית לר' עמרם בלום¹⁶³ בשנת תרנ"ה (1894) מאת רב "בישוב טשוטשא" (Csucs, כפר קרוב לקלויזנבורג) שבהונגריה¹⁶⁴ מעיד השואל על מנהג עירו,

- 154 הרב טויסיג (לעיל, הערה 15), ח"ב, עמ' רכא, ובהערה ב.
- 155 שו"ת מהרשד"ה, ח"א, ניו יורק: י"צ יונגרייז, תשי"ח, סי' טו. כך עולה גם ממקורות אחרים: שו"ת חתם סופר, או"ח, סי' כד – במקומו של השואל, ר' הרש טעלקע (זהותו אינה ודאית, אך טעליקא היא בהונגריה. ראה: מא"ז קינסטליכער, אישים בתשובות חתם סופר, בני ברק: מכון להוצאת ספרים בני משה וחקר כת"י ע"ש המהר"ם שיק, תשנ"ג, עמ' שנא, תס); שו"ת בית שערים, או"ח, סי' מו.
- 156 שו"ת מהרש"ג, ח"א, או"ח, סי' מג. תשובה משנת תרע"ב. השואל ממונקטש, אך לא מצוין היכן נהגו כך. על מכירת עליית הכוהן למי שאינו כוהן ראה במאמרי שצוין להלן, הערה 252.
- 157 בהונגריה Pozsony, כיום ברטיסלבה, בירת סלובקיה.
- 158 "תקנות קהלת פרסבורג (משנת ת"ק לפ"ק)", נדפסו בתוך: מא"ז קינסטליכער, חודש בחודשו: לוח תשס"ב, בני ברק: זכרון, מפעל להנצחת יהדות הונגריה, תשס"ב, עמ' עב, סע' ו.
- 159 שם, עמ' עו, סע' כ. הכוונה לחיפוש הפרשה שקוראים באותה שבת. ראה לעיל, הערה 61.
- 160 שם, עמ' עב, סע' ו: ימי חול, ראש חודש וחול המועד – עשר או עשרים פרוטות; שבת – עשרים; יום טוב – חמישים. השווה לתקנה דומה מאותה תקופה – תקנות ניקולשבורג, תקנה לב, לעיל, ליד הערה 141.
- 161 י"ל שיל, מנהגי בעל החת"ם סופר, פ"ב [פרשבורג]: צעירי אגודת ישראל, תר"ץ, פ"א, סע' מב, עמ' כב.
- 162 "תקנות קהלת באניהאד (בשנת תרל"ב)", נדפסו בתוך: מא"ז קינסטליכער, חודש בחודשו: לוח תשס"ג, בני ברק: זכרון, מפעל להנצחת יהדות הונגריה, תשס"ג, עמ' צו, סע' ד.
- 163 שו"ת בית שערים, לעיל, הערה 155. חי באויפאלו (Ujfalú) שבהונגריה.
- 164 בהונגריה Kolozsvár, כיום ברומניה: Cluj.

"שמוכרי"ם] המצות ומי שקונה אותם אינו קורא לכהן ראשון רק אם רוצה קורא לישראל ראשון".¹⁶⁵

בבית הכנסת "קהל עדת יראים" בבודפשט בראשית המאה הכ' נהגו למכור בשבת בראשית: חיפוש, הדלקת הנר ויין לקידוש.¹⁶⁶

בליובאוויטש (מחוז סמולנסק, סמוך לגבול בלארוס [רוסיה הלבנה]) מכרו מצוות, אך לא נהגו למכרן עבור כל השנה מראש.¹⁶⁷ גם מדבריו של האדמו"ר ר' שלום פרלוב (1851–1925) שחי בעיקר בבראהין (פלך מינסק) עולה שבחלק מן המקומות שהכיר נהגו למכור בשבת עליות.¹⁶⁸

הרב מאיר בר-אילן (1880–1949) מעיד שב"בית-המדרש של הגבירים" בברזין (פלך מינסק, בלארוס), בניגוד לשאר בתי הכנסת בעיירה, לא מכרו עליות, והטעם, "כי מי זה יבוא להתחרות בכסף, אם כולם מליונרים, או נחשבים כך...?". כיוון שהגבאי לא העז להעריך מי נכבד יותר, חילקו את הכיבודים בשווה.¹⁶⁹

מקובנה שבליטא במאה הי"ט יש בידינו עדות על מכירת עליות בשמחת תורה שבה השתתף וזכה ר' ישראל סלנטר (1810–1883).¹⁷⁰

גם ברומניה במאה הי"ט מכרו מצוות. עדות למכירת עליות מצויה בתקנות בית המדרש שתיקן המלבי"ם בבוקרשט בשנת תרכ"ד (1864).¹⁷¹ גם ממקור נוסף מן

165 מנהג דומה הובא לעיל, ליד הערה 156.

166 "מנהגי קהל עדת יראים בודפשט משנת תרצ"ז", נדפסו בתוך: מא"ז קינסטליכער, חודש בחודשו: לוח תש"ס, בני ברק: זכרון, מפעל להנצחת יהדות הונגריה, תש"ס, עמ' פ.

167 לעומת זאת, האדמו"ר רמ"מ מליובאוויטש נהג למכור עליות ו"מצוות" נוספות לכל השנה ב"התוועדות" בשבת בראשית. ראה: רמ"מ שניאורסון, שערי המועדים, ט: שמיני עצרת, שמחת תורה, ירושלים: היכל מנחם, תשנ"ז, עמ' רצו–רצט; הנ"ל, ספר השיחות תש"ן, א, ברוקלין: אוצר החסידים, תשס"ג, עמ' 83, חלק משיחה לשבת בראשית תש"ן, "ע"ד [=עד דבר] מכירת המצוות"; הרב י' מונדשיין (עורך), אוצר מנהגי חב"ד: אלול–תשרי, ירושלים: היכל מנחם, תשנ"ה, עמ' שצו–שצח, אות קד–קה. ראה עוד להלן, הערה 234.

168 ר' ש' בר' ב"מ מקאידינאוו, משמרת שלום: כולל דיני ומנהגים... עם טעמים ומקורים, ח"א, ירושלים: [חמו"ל], תשי"ט, ד"צ ורשה: אי"ל ליפשיץ, תרע"ג, סי' כח, הלכות יום שבת, סע' ב, עמ' 78: "יש מקומות נוהגים למכור קודם קה"ת [=קריאת התורה] הז' קרואים והמפטיר". בנו של האדמו"ר מקוידנוב כיהן כרב בלידא שבפולין, בברזנה שבוואהלין (מערב אוקראינה) ובעיקר (משנת תר"ן) בבראהין שבפלך מינסק. על אודותיו: י' אלפסי, "על הספר ועל מחברו זיע"א", בתוך: משמרת שלום, ירושלים: מכון מילין יקירין, תשס"ג (בראש הספר, לא ממוספר); הנ"ל, אנציקלופדיה לחסידות: אישים (אות כ–ת), ג, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשס"ה, עמ' תרסה–תרסז.

169 הרב מ' בר-אילן (ברלין), מוולוז'ין עד ירושלים, מהד' חדשה, תל אביב: הוועדה להוצאת כתבי הרב מאיר בר-אילן, תשל"א, עמ' 290.

170 ר' משה מאיר ישר, החפץ חיים: חייו ופעלו, חלק ב, תל אביב: נצח, 1959, עמ' תקמד: "הציע הוא שני זווים בעד 'חתן תורה' ולא נמצא איש שיתחרה עמו להעלות את המחיר". על הרהורי תשובה שעלו בר' ישראל בעת מכירת עליות לפני קריאת התורה, ראה: הרב דב כ"ץ, תנועת המוסר, א, מהד' חמישית, ירושלים: המחבר, תשל"ד, עמ' 316.

171 כך נקבע בתקנה ש': "וגם העליות ימכרו והמעוות יקדשו לקנות בהם ספרים לבהמ"ד". התקנות

המחצית השנייה של המאה הי"ט אנו שומעים שבמקומות מסוימים ברומניה, ובכללם בבוקרשט, נהגו למכור מצוות, אולם היו מי שביטלו, והיו מי שביקשו לבטל, מנהג זה. ראשי העיר רוסג'וק (Ruse או Ruschuk) שברומניה פנו לרב אלישר בשאלה האם הם רשאים לבטל את מנהג מכירת המצוות בעירם, והוסיפו כי מנהג זה כבר בוטל בבוקרשט.¹⁷²

ד. מערב אידופה

ר' יוסף קולון (צפון איטליה, 1420?–1480) נשאל לגבי המנהג למכור את העלייה הראשונה לתורה בשבת בראשית למי ש"מתנדב מעות לצורך מאור בית הכנסת", ושהכוהן קונה מצווה זו או יוצא מבית הכנסת. המהרי"ק מצדד במנהג זה ומוסיף: ש"כן נהגו בכל קהילות הקודש בצרפת ואשכנז לעשות כיוצא בזה בשמחת התורה... אלא שאלו עושים בזה שמסיימים התורה ואלו ביום שמתחילים התורה [=שבת בראשית]."¹⁷³

בסוף המאה הט"ז אנו מוצאים עדות למנהג מכירת מצוות בקהילת פדואה (פאדוֹבָה) שבצפון איטליה. בפנקס הקהילה מובאת החלטה ולפיה יינתן לשני אנשים שנבחרו "לחזק את בדק ב"ה [=בית הכנסת]" סך מסוים "ממעות המצות הנגבות בבית הכנסת".¹⁷⁴ בתקופה זו יש עדות גם על מכירת מצוות באיזור מילאנו.¹⁷⁵ בתקנון של הקהילה האיטליאנית בוונציה, במחצית השנייה של המאה הי"ז, נקבע הסדר מפורט של מכירת מצוות למרבה במחיר ("אינקאנטו").¹⁷⁶ מדי חודש¹⁷⁷ תימכרנה המצוות הבאות: "הדלקת נרות, תיקון הדוכן, קריאת הס"ת, קדיש דרבנן, פתיחת הארון

הובאו אצל י' גלר, המלבי"ם: מאבקו בהשכלה וברפורמה בבוקרשט (תרח"י–תרכ"ד; 1858–1864), לור: אורות יהדות המגרב, תש"ס, עמ' 213. סביר להניח כי כך נהגו עוד לפני התקנת התקנות, שכן המלבי"ם כותב בהקדמתו לתקנות אלו: "וזאת תורת הבית... לא ישנו בו סדרי התפילות הנהוגים פה במקהלות" (שם, עמ' 210).

172 הרב י"ש אלישר (יש"א ברכה, ראשון לציון, ירושלים, 1817–1906), שו"ת עולת אי"ש, ירושלים: דפוס ש' צוקרמן, תרנ"ט, סי' ה (דף ו ע"ב. אין תאריך. כיוון שנוכרת שם גם תשובת הרב פאניז'יל [ראה להלן, הערה 359], מדובר במחצית השנייה של המאה הי"ט ולכל המאוחר בשנת 1906). לסיבה לפנייתם ראה להלן, ליד הערה 260.

173 שו"ת מהרי"ק, סי' ט, ירושלים: מכון אורייתא, תשמ"ח, עמ' כב. על נימוקו למנהג ראה להלן, ליד הערה 357.

174 ד' קארפי (מהדיר), פנקס ועד ק"ק פאדוואה: של"ח–שס"ג, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים והארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, תשל"ד, עמ' 119–120. החלטה משנת 1581.

175 ר' מ"ע מפאנו (איטליה, 1548–1620), שו"ת הרמ"ע מפאנו, ירושלים: דפוס סולומון, תשכ"ג, סי' סד, נשאל על מכירת מצווה לשנה ב"מלכות מילאנו" ואגפיה". לא מוזכר באיזו מצווה מדובר.

176 התקנון משנת תכ"ג. ראה: ד' קארפי (מהדיר), פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה: ת"ד–תע"א, ירושלים: יד יצחק בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, סע' קכא, עמ' 130. בדומה קבע התקנון משנת תמ"ד, ראה שם, סע' קפז, עמ' 208.

177 בתקנון תמ"ד נוסף: "היינו, בשבת שלפני ר"ח".

ומעיל הגלילה, שני מקומות לילך אחר הס"ת שני ושלישי,¹⁷⁸ [פסוק] 'ה' מלך', שהייות ושהיי שהייות,¹⁷⁹ והדלקת החנוכה בזמנה". בשבתות ובמועדים יימכרו: "פתיחת הארון, הוצאת ס"ת ראשון ושני, עץ חיים, עטרה, הפטרות המועדים... ופעם בפעם המעיל".¹⁸⁰ בפורטוגל במאה הי"ז נהגו למכור מצוות לחודש מראש, אולם בחגים מכרו אותן בו ביום.¹⁸¹ על המנהג במקומו בתקופה זו מעיד ר' חיים בנבנישתי (איזמיר, תורכיה, 1603–1673): "ומנהג פשוט עכשיו להכריז השמש המצות".¹⁸² בקהילה האשכנזית באמשטרדם – שמקור מנהגיה במנהגי הריינוס, בעיקר מנהגי וורמייזה ומגנצה¹⁸³ – נהגו במאות הי"ח–י"ט, כמו באשכנז, למכור מצוות לכל השנה בשמיני עצרת: עץ חיים, כריכת מפה, יין לקידוש ולהבדלה. אולם מצוות אחרות מכרו במועדן, וביניהן: הוצאה והכנסה; נשיאת ספר שני ושלישי לבימה וממנה; "סגן"; שביעי; אחרון; מפטיר; הגבהה וגלילה; עץ חיים אחרי קריאת התורה; פתיחות ארון הקודש במועדים מיוחדים.¹⁸⁴ המצוות של ראש השנה וערב יום הכיפורים היו נמכרות בשבת שלפניהן, והמצוות של יום הכיפורים היו נמכרות בלילה שלפניו.¹⁸⁵ בשנת תרכ"ג בוטלה באמשטרדם מכירת מצוות, ונהגו למכור רק הגבהה, גלילה ומפטיר, וכל זאת רק לפני יום טוב.¹⁸⁶ עם זאת, בבתי הכנסיות בעיר שלא היו תחת הנהגת הקהילה מכרו עליות בימים נוראים.¹⁸⁷ בחאודה (Gouda) שבהולנד בוטלה מכירת מצוות בשנת תר"ל.¹⁸⁸

ה. ארצות המזרח

משאלה שנשאל ר' יוסף חיים מבבל (מהרי"ח, בגדד, 1835–1909) אנו למדים כי את פתיחת ההיכל ואת פתיחת ספר התורה במקום שבו קוראים נהגו באותה עת לקנות לשנה בשותפות שלושה או ארבעה יחד, וכי מפטיר נהגו למכור בכל שבת. במקרה שהובא

178 בתקנון תמ"ד: "לויית ס"ת א' וב'".

179 בתקנון תמ"ד: "שהייה א' וב'", כלומר: הראשון והשני הבאים בתור במקרה שקונה המצווה המסוימת איננו. מצוות אלו מקבילות ל"שהייה" ו"כל וכל" שנמכרו בוורמייזה באותה תקופה. ראה לעיל, ליד הערה 64.

180 בתקנון תמ"ד נוסף: "וכן פ"א [=פתיחת ארון] בליל כפור וביום הושענא רבה... והעטרות וכל הספרים וספר קטן מההפטרות".

181 ר' ח' בנבנישתי (איזמיר, 1603–1673), שו"ת כנסת הגדולה (לעיל, הערה 2), בדברי השואל מפורטוגל.

182 שיירי כנסת הגדולה, סי' שו, הגהות ב"י, אות ה.

183 מנהגי אמשטרדם (לעיל, הערה 46), מבוא, עמ' 41.

184 שם, עמ' קצב–קצג (חיבור זה נכתב על פי שלוש מהדורות של "סדר הנהגת בית הכנסת" של הקהילה: תע"ו, תקע"ה, תרס"ב. ראה שם, עמ' 11); הנהגת בית הכנסת דק"ק אשכנזים יע"א באמשטרדם, אמשטרדם, תקע"ה, סי' ג, סע' א–ד.

185 מנהגי אמשטרדם (לעיל, הערה 46), עמ' קצג, סעיף ב, אות ג–ד.

186 שם, עמ' קצד, סעיף ב, אות ו. הסיבה לביטול המכירה אינה מצוינת.

187 שם, סע' ג, אות ב.

188 שם, עמ' רנ, פרק ו, סע' א. הסיבה לביטול המכירה אינה מצוינת.

לפניו אירע "דבר חדש", שמכרו גם את המפטיר של כל השנה בבת-אחת לארבעה אנשים בשותפות. כן נאמר שם שהמנהג הוא לעשות "מי שבירך" לקוני המצוות בשבת בראשית.¹⁸⁹ סביר, אפוא, להניח כי המכירה לכל השנה בוצעה בשמחת תורה.

בעיראק בדורות האחרונים נהגו למכור את העליות, כולן או חלקן, והן היו מקור ההכנסה העיקרי לאחזקת בית הכנסת. בבתי כנסת קטנים, שהוחזקו על ידי תורמים, מכרו בחגים ובימים נוראים בלבד. יש בתי כנסת שבהם מכרו רק "משלים" ומפטיר. עליות כוהן ולוי לא נמכרו.¹⁹⁰ העליות נמכרו במחירים שונים, ורבים נהגו לתת סכומי כסף שיש בהם קדושה מיוחדת כמו 26 (שם הוי"ה), 18 (ח"י) וכדומה. אם עלייה לא נמכרה, הגבאי החליט מי יעלה.¹⁹¹

גם אצל יהודי כורדיסטאן היה המנהג הקדום למכור מצוות פעם בשנה, בשמחת תורה, עבור כל ימות השנה. באמצע המאה העשרים היו בתי כנסת שהמשיכו במנהג זה, אך בבתי כנסת אחרים נהגו למכור מצוות מדי שבת. בין היתר נמכרו: פתיחת ההיכל; נשיאת הספר מההיכל לתיבה; הגבהה; עמידה לימין הקורא וכיסוי היריעה במפת משי בזמן הברכה; "סומך" – עומד לשמאל הקורא עם חומש, כדי לתקן את טעויותיו; נתינת רימונים; הפטרות; כל העליות, פרט לכוהן.¹⁹² בכל בתי הכנסת לא היה המפטיר נמכר לכל השנה, אלא מדי שבת.¹⁹³

הרימונים וההפטרות היו נקנים בידי אדם אחד ולא היו ניתנים לקנייה בשותפות, ואילו העליות היו נקנות בידי שניים, שלושה או ארבעה בני אדם, וכל אחד מהם זכה בחלק היחסי במשך השנה.¹⁹⁴ בין השותפים בקניית העליות נקבע סדר העלייה לתורה לפי גודל התרומה שנתן כל אחד, ואם התרומה שווה, לפי מי שקדם ויזם את הקנייה.¹⁹⁵

189 שו"ת תורה לשמה, סי' צד. הדעה המקובלת כיום היא כי אף שהתשובות בחיבור זה נחתמו בשם "יחזקאל כחלי", מחברן הוא מהרי"ח. ראה: ר' י"ל בן-דוד, "שו"ת תורה לשמה", צהר, ב (תשנ"ח), עמ' דט–רכו. לאחרונה אוששה מסקנה זו על ידי פרופ' מ' קופל באמצעות הוכחה מתחום הבלשנות החישובית, ראה: M. Koppel, D. Mughaz and N. Akiva, "New Methods for Attribution of Rabbinic Literature", *Hebrew Linguistics: A Journal for Hebrew Descriptive, Computational and Applied Linguistics*, 57 (2006), pp. 5–18. מופיע באתר: <http://www.cs.biu.ac.il/%7Ekoppel/papers/balshanut-26.5.04.pdf>.

190 א' בן-יעקב, מנהגי יהודי בבל בדורות האחרונים, א, ירושלים: מכון "בני יששכר", תשנ"ג, עמ' 117; הנ"ל, "ממנהגיהם של יהודי בבל (עיראק)", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 162, סע' 4.

191 בן-יעקב, מנהגי יהודי בבל, שם, עמ' 120.

192 י' עמדי, "ממנהגי יהדות כורדיסטאן", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 341, סע' 5, וראה שם שנמכרו מצוות נוספות שאינן שייכות לספר התורה.

193 שם, סע' 9.

194 הסדר דומה נהג בוורמיזה במאה הי"ז ביחס לכמה מצוות (גלילה, עץ חיים, מפה, הפטרה והגבהה), אם כי לא ביחס לעליות. ראה: מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' כג.

195 י' עמדי, "ממנהגי יהדות כורדיסטאן", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 341, סע' 7–6.

גם בקהילות בוכארה נהגו למכור בשבת עליות ומצוות אחרות, ורב הקהילה היה מברך את הזוכה במצווה ב"מי שברך".¹⁹⁶ ההכנסות מן המכירה היוו מקור ההכנסה היחיד של בית הכנסת. הכיבודים שנמכרו בשבת: פתיחת ההיכל, נשיאת ספר התורה מן ההיכל לתיבה, הגבהה וכן שימת הרימונים על ספר התורה, בדרך כלל לילדים. בבתי כנסת קטנים בוכארה לא מכרו עליות.¹⁹⁷

בליל יום כיפור לפני "כל נדרי" מכרו מצוות אלו: נשיאת ספרי התורה, ויש שכיבדו בה את נכבדי הקהל; הנחת רימונים על ספרי התורה ופתיחת ההיכל בכל תפילות היום; אמירת ברכת "שהחיינו" בליל יום כיפור; אמירת "כל נדרי"; החתנים של שמחת תורה – חתן מעונה, חתן תורה וחתן בראשית. המכירה ארכה זמן רב וגרמה לכך ש"כל נדרי" ייאמר רק לאחר צאת הכוכבים.¹⁹⁸

7. תימן

לפי עדותו של הרב דוד משרקי-מזרחי (צנעא, 1696–1771) נהגו במאה הי"ח בצנעא שבתימן למכור מצוות בשבת,¹⁹⁹ אולם כפי שנראה להלן, העליות לא נמכרו.²⁰⁰

מתעודות שנכתבו במחצית השנייה של המאה הי"ח ובמאה הי"ט בפנקס בית הדין "מסודה" שבצנעא אנו למדים כי זכות הגלילה הייתה שמורה למנהיג בית הכנסת. בבית כנסת בבעלות פרטית היו הזכויות לפתיחת ההיכל ולשירותים שונים (הדלקת נרות, טאטוא, ניקיון ופתיחת שערים) של בעלי בית הכנסת. אם בית הכנסת היה ציבורי, ניתנה פתיחת ההיכל לכל המרבה במחיר.²⁰¹ זכויות אלו היו עוברות בירושה, אם כי מתעודה אחת עולה שבמשך השנים נשמטו חלק מן הזכויות מידי הבעלים והפכו לחזקה בידי המתפללים הראויים להן.²⁰²

הרב יוסף קאפח (צנעא-ירושלים, 1917–2000) מספר לגבי צנעא וסביבתה במאה הכ' כי החזן הוא שהוציא את ספר התורה בשני, בחמישי ובשבת, וכי טאטוא בית הכנסת וניקויו נעשו בחינם בידי נשים שחזקתן בכך.²⁰³ המנהג שנשים מתנדבות לנקות את בית

196 ר' רפאל שמסיוב (שמסי), בכ"י ישראל, ח"א, ירושלים: המחבר, תשס"ה, סי' כג, סע' ו, עמ' ריד.

197 ג' פוזילוב, יהדות בוכארה גדוליה ומנהגיה, מהד' שניה מתוקנת ומעודכנת, ירושלים: משרד החינוך – ברית יוצאי בוכארה, תשס"ח, עמ' 520.

198 שם, עמ' 558. הקדימו למכור החתנים כדי שיספיקו להתכונן ל"סעודה הגדולה" שעליהם לערוך בשמחת תורה. שם.

199 ר' ד' משרקי (מזרחי), שתילי זיתים, ח"א, ירושלים, תרמ"ו, או"ח, סי' שו, ס"ק כא. על אודותיו ראה: מ' גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, ח"א, בני ברק: המכון לחקר חכמי תימן, תשס"א, עמ' 365–366.

200 הם חולקו לפי סדר הישיבה. ראה להלן, ליד הערה 394.

201 י' רצהבי, בואי תימן, תל אביב: אפיקים, תשכ"ז, עמ' 230–237; י' נחשון, בתי כנסת בצנעא (מאות י"ח–י"ט), נתניה: האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תש"ס, עמ' 24–28.

202 נחשון, שם, עמ' 27, 168. ראה עוד: י' נחשון, הנהגת הקהילה היהודית בתימן (מאות י"ח, י"ט), נתניה: האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תשס"ב, עמ' 270–272.

203 ר' י' קאפח, הליכות תימן: חיי היהודים בצנעא ובנותיה (בעריכת י' ישעיהו), מהד' חמישית,

הכנסת נוהג גם כיום בכמה מן הקהילות התימניות.²⁰⁴ לגבי דרך חלוקת העליות כותב ר"י קאפח כי עליות כוהן (לכוהנים), לוי (ללוויים), שלישי, רביעי ושישי (לישראלים) היו מתחלקות לפי תור, ואילו חמישי, שביעי ומפטיר – נמכרו למרבה במחיר.²⁰⁵ בליל שמחת תורה לאחר ערבית נהגו בתימן למכור "פתיחת ההיכל, הוצאת ספרי-תורה, הנחת הרימונים עליהם, וכן את הפיוטים המיוחדים ליום זה".²⁰⁶ מכירה זו יועדה למצוות היום ולא למצוות של כל השנה.

הרב עמרם קרח (צנעא-ירושלים, 1871–1953) כותב כי לציבור יש זכות לבחור את החזן ההגון בעיניו, והוא המוציא ספר תורה וגוללו, אך "הגולל ס"ת כנגדו, וכן הוצאת ס"ת ביום שמוציאים שני ס"ת או שלושה, ושאר תשמישי מצוה כגון הפותח ההיכל ונועל וזולת, הזכות בהם לבעלי בהכ"נ", וכשאין לבית הכנסת בעלים – כל המוסיף בדמי המצווה זוכה בה למשך הזמן שהתנו עמו.²⁰⁷

בקרוב יהודי תימן היו מריבות רבות סביב הכיבודים בבית כנסת, ובחלק מן הקהילות נדרש הציבור לקבוע את חלוקת הכיבודים באמצעות פסקי דין.²⁰⁸ משום כך, כנראה, אנו מוצאים בתקנוני בתי כנסת תימניים תשומת לב לדרך חלוקת הכיבודים של קריאת התורה וההפטרה, העליות לתורה והחזנות, אם במכירה פומבית ואם לפי תור.²⁰⁹ כך, למשל, בתקנון בית הכנסת התימני בראשון לציון "בשיבת ציון" משנת 1940 נקבע: "ה. התפללות והעליות מתנהלות עפ"י תור ישר בין קהל המתפללים הראויים לכך..."; "ח. אסור למי שהוא לקפוץ ולעלות לתורה או לתפלה בלי רשות הממונה מטעם הנהלת בית הכנסת"; "יא. דמי העליות להתפללים הקבועים 10 מא"י [=מיל ארצישראלי] לכל עליה, ומרביעי ואילך נמכרות העליות והמוסיף זוכה"; "יד. ההפטרות מתנהגות עפ"י

ירושלים: יד בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 99–100.

204 שמעתי מד"ר אורי מלמד, והוסיף שמנהג קדום היה שנשים תרמו לבית הכנסת שמן למאור או נרות כדי להאיר את המקום, ולא רק כנרות נשמה לזכר יקיריהן.

205 הרב קאפח (לעיל, הערה 203), עמ' 102.

206 הרב קאפח, שם, עמ' 59. כך כותב גם יהודה רצהבי, במעגלות תימן, תל אביב: המחבר, תשמ"ח, עמ' 153–154, ומוסיף שבהנחת הרימונים "מזכים את הזאטוטים, שעדיין אין בכוחם לשאת ס"ת בזרועותיהם".

207 ר' ע' קרח, סערת תימן, מהד' שלישית ומתוקנת, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ג, עמ' קח. בקהילות רבות שימשו כספי מכירת מצוות לתמיכה בעניים (על כך בהמשך), אולם בתימן ייתכן שהצורך בכך היה קטן יותר, שכן צורכי העניים בתימן, לפחות בקהילות הבינוניות והגדולות, סופקו על ידי הקהילה. ראה: נחשון, הנהגת הקהילה (לעיל, הערה 202), עמ' 218–233; א' גימאני, "הנהגת הקהילה", בתוך: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים; א: תימן (בעריכת ח' סעדון), ירושלים: משרד החינוך, מנהל חברה ונוער ומכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשס"ב, עמ' 52.

208 פסקי הדין ניתנו על ידי בית הדין היהודי, ובמקרה אחד לפחות הדבר הגיע להכרעת בית המשפט הנכרי. ראה: ד' בר-מעוז, יקוב הדין את ההר: מחלוקות ופלגנות בקהילת יהודי תימן, רחובות: אעלה בתמר, תשס"ה, עמ' 88–94.

209 כך שיער ארנד (לעיל, הערה 125), עמ' מט.

תור ישר במחיר שיקבע מזמן לזמן ע"י הנהלת בית הכנסת, וכל אדם רשאי להוסיף ולזכות כנ"ל...".²¹⁰

המנהג בקהילות רבות של יוצאי תימן בימינו הוא למכור מצוות, כולל עליות.²¹¹ בימינו נוהגים למכור, בין היתר, עליות, תפילות (מי יעבור לפני התיבה), אמירת פיוטים, פתיחת הארון, הוצאת ספר תורה, גלילה (חיפוש בספר) ו"חזן".²¹² יש קהילות שבהן אין מוכרים עליית "שישי", והיא שייכת לילדים קטנים.²¹³

מבני העדה התימנית שמעתי עוד כי בשמחת תורה, פרט למצוות המיוחדות ליום, יש מקומות שנוהגים בהם למכור מצוות מסוימות לכל השנה, אם כי לא בכל מקום נהגו למכור אותן מצוות. בין המצוות שנהגו למכור בשמחת תורה: פתיחת ההיכל, הוצאה והכנסה של ספר תורה ראשון ושני, "פתיחת" ספר התורה,²¹⁴ גלילת הספר למקום שבו קוראים, פתיחת תפילת שחרית (בדרך כלל הכוונה ל"ברוך שאמר"). יש מקומות שמוכרים מצוות אלו בשמחת תורה לחצי שנה בלבד, ובפסח נערכת שוב מכירה לחצי שנה.²¹⁵

עם זאת, המנהג התימני כיום אינו אחיד, והוא משתנה עם הזמן עקב שינויים במציאות החברתית. בעבר היו מוכרים עליות או שהעולה היה מתנדב, והכסף היה מיועד לקופת בית הכנסת. בשנים האחרונות ביטלו בקהילות רבות את המכירה והנדבות, עברו לתשלום דמי חבר שנתיים והעליות מחולקות בשווה. יש מקומות שמחייבים בהם בדמי חבר אם אותו חבר לא התנדב בסכום המגיע לסך תקופתי מסוים. כל זאת, כדי לקיים את הוצאות בית הכנסת.²¹⁶

210 התקנון פורסם אצל ארנד, שם, עמ' עא–עג.

211 ר' י' רצאבי (רב בבני ברק), שלחן ערוך המקוצר: בו יובאו... ומנהגי כל קהילות קודש תימן יע"א, בלדי ושאמי, או"ח, ח"ב (מהד' ז, בני ברק: משפחת מדמון והמחבר, תשס"א), עמ' רז, סע' טו; התכלאל המבואר: נוסח בלדי (בעריכת ח' נחום), א, פתח תקווה: מכון שתילי זתים, תשס"ו, עמ' 291: "וכן במברכים [=עליות] שרגילים למכרם, לאחר שהכריז החזן יזכה הנודר... מיד קם הקונה, או זה שקנו בעבורו, ועולה לתורה מבלי שיקרא לו החזן בשמו. ולעתים אומר הקונה לחזן את מי ברצונו לכבד בקריאה, ואז קורא לו החזן בשמו"; וכך שמעתי מבני העדה התימנית.

212 "חזן" הוא האדם שעומד ליד העולה הקורא בתורה, ומרמז לקורא באצבעו היכן הטעמים המפסיקים.

213 מפי בני העדה התימנית.

214 מי שזכה במצווה זו אומר את הפסוקים בשעת הוצאת הספר. אם לא מדובר באדם מבוגר שקשה לו, הוא עצמו מקבל את הספר ממי שפותח את ההיכל ומובילו לבימה.

215 כך נוהגים כיום בבית הכנסת "צרור המור" בפתח תקווה, וכך הוא המנהג בבתי הכנסת התימניים בכפר אברהם בפתח תקווה.

216 מפי בני העדה התימנית. הסדר דומה מתאר ר' י' גרינוולד (הונגריה, 1849–1920), שו"ת זכרון יהודה, ח"א, סי' עד, ברוקלין: י' קליין, תש"ס, לגבי מקומו של השואל. שם אמנם מכרו עליות, אך "היחיד יכול לנכות זה מה שנותן בעד העלי[ה] מהסכום שפורע לקופת הקהל".

2. אילו עליות נמכרו מחוץ לאשכנז

לעיל ראינו כי בקהילות רבות באשכנז, כבר במאה הט"ו, נהגו למכור "סגן" אשר היה קובע מי יזכה בעליות.²¹⁷ גם בקהילות באירופה מחוץ לאשכנז נהגו למכור "סגן",²¹⁸ אולם בכמה מן המקומות שבהם מכרו "סגן" נהגו למכור בנפרד את עליות שישי,²¹⁹ "שביעי"²²⁰ או "אחרון" ("משלים").²²¹

עם זאת, היו קהילות באירופה, ובעיקר מחוצה לה, שבהן מכרו כל עלייה בפני עצמה. במקומות רבים נהגו למכור את כל העליות.²²² בדרך כלל לא כללה מכירת העליות את עליות הכוהן והלוי, אולם היו מקומות לא מעטים שבהם נמכרו גם עליות אלו.²²³ היו קהילות שבהן נהגו למכור רק חלק מן העליות, אך לגבי זהות העליות שנמכרו היו מנהגים שונים: מפטיר;²²⁴ "סמוך" (העלייה הסמוכה לאחרון, אם אין הוספות –

217 בחלק מן הקהילות מונה כ"סגן", בלא מכירה, אחד המתפללים או פרנס החודש. ראה לעיל, ליד הערות 76–79.

218 ראה לעיל, הערה 80.

219 מגן אברהם, או"ח רפב, ס"ק ט, וכתב שיש לכך סמך מהזוהר; משנה ברורה, סי' רפב, ס"ק יח.

220 פוזנא, פרנקפורט, ניקולשבורג, פרסבורג ואמשטרדם. ראה במקורות שצוינו לעיל, הערה 135.

221 אמשטרדם – לעיל, ליד הערה 184; מטרסדורף ופראונקירכן – לעיל, ליד הערה 154; פרי מגדים, סי' רפב, אשל אברהם, ס"ק ט, "דאחרון חביב"; משנה ברורה, סי' רפב, ס"ק יח. "אחרון" בסיום ספר – לעיל, ליד הערה 140.

222 ראה, למשל, ט"ז (פולין, מאות ט"ז–י"ז), או"ח קלה, ס"ק י; כך בחלק מבתי הכנסת האשכנזים (פרושים) בארץ ישראל במאה הכ' – לנדוי, "ממנהגי יהדות אשכנז (פרושים) בארץ-ישראל", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 102, סע' 1; בוכארה – פוזילוב, לעיל, הערה 197; בבל – בן-יעקב, "ממנהגיהם של יהודי בבל (עיראק)", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 162, סע' 4; לוב – זוארץ, "ממנהגיהם של יהודי לוב", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 371, פרק א(ב), סע' 2, פרק ב(א), סע' 3 (נהגו לתת לשמש במקום שכר את עליית חמישי ועליות במנחה של שבת ובימי החול); מרוקו (מלבד כוהן ולוי) – דנינו, "ממנהגי יהדות מרוקו", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101); כורדיסטאן (מלבד כוהן) – עמדי, "ממנהגיהם של יהודי כורדיסטאן", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 341, סע' 5–9; תוניסיה (מלבד כוהן ולוי) – סטבון והטל, "ממנהגיהם של יהודי תוניסיה", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 505, הע' 4; מצרים – שו"ת יביע אומר, ח"ג, או"ח, סי' כג.

223 מכירת עליית כוהן – ראה, למשל, מהרי"ק, לעיל, הערה 173 – נשאל על מנהג למכור את העלייה הראשונה בפרשת בראשית לכוהן או לאדם אחר, והעיד שכך המנהג "בכל קהילות הקודש בצרפת ואשכנז"; הונגריה – שו"ת חתם סופר, או"ח, סי' כד–כה; שו"ת בית שערים, לעיל, הערה 155; שו"ת מהרשד"ה, לעיל, הערה 155 – במקומו של המשיב רק בימים נוראים, ובמקומו של השואל בכל השנה; מטרסדורף ופראונקירכן – לעיל, ליד הערה 154; שו"ת זכרון יהודה, לעיל, הערה 216 – במקומו של השואל; מכירת עליית לוי, אך לא עליית כוהן, כורדיסטאן – לעיל, ליד הערה 192.

224 בפרס נהגו למכור מפטיר אם התפללו בבית הכנסת יותר מבעל יום-זיכרון אחד. ח' מזרחי, "ממנהגיהם של יהודי פרס (איראן)", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 459, סע' 6.

"שישי" ומפטיר;²²⁵ "משלים" (אחרון, אם אין הוספות – "שביעי") ו"מפטיר";²²⁶ שלישי, "סמוך", משלים ומפטיר;²²⁷ חמישי, שביעי ומפטיר;²²⁸ מרביעי ואילך.²²⁹

3. מועד מכירת מצוות מחוץ לאשכנז

כאמור לעיל, באשכנז נהגו למכור מצוות לכל השנה כולה,²³⁰ אולם חלק מן המצוות נמכרו במועדן ולא מראש. בוורמייזה באמצע המאה הי"ז הייתה לגבאי הצדקה זכות להחליט בעניין זה.²³¹ מכירת מצוות עבור כל השנה הייתה מתבצעת, בדרך כלל, בשמיני עצרת לאחר מנחה או כליל שמחת תורה, ובקהילות אה"ו נערכה המכירה בשבת בראשית. לגבי מכירת "סגן" היו באשכנז מנהגים שונים.

גם במקומות רבים מחוץ לאשכנז מכרו חלק מן המצוות לשנה מראש, אם כי לא תמיד מצוין מתי התבצעה המכירה.²³² תיעוד ראשון לכך מצאתי באלג'יר במפנה המאות י"ד – ט"ו. בדומה למצב באשכנז הייתה מכירה כזו מתבצעת בדרך כלל בשמיני עצרת / שמחת תורה²³³ או בשבת בראשית.²³⁴ בתקנות ניקולשבורג מן המחצית הראשונה של

225 יהודי קוצ'ין נהגו למכור רק "סמוך" ומפטיר. ב"משלים" זכה החזן, ולשאר העליות הוזמנו בני הקהילה לפי סדר גיל יורד. זרביב, "ממנהגיהם של יהודי קוצ'ין", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 474, סע' 11.

226 כך נהגו בחלק מבתי הכנסת בעיראק, ראה לעיל, ליד הערה 190; בבתי כנסת ספרדיים בירושלים במאה העשרים נהגו לרוב למכור עליות "משלים" ומפטיר, ויש מקומות שבהם מכרו גם עליות שלישי ו"סמוך". י' אלעזר, "ממנהגיהם של יהודי ירושלם הספרדים", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 315, סע' 8; אלחנני (לעיל, הערה 122).

227 בתי כנסת ספרדיים בירושלים במאה העשרים, ראה בהערה הקודמת.

228 צנעא וסביבתה, ראה לעיל, ליד הערה 205.

229 תקנון בית כנסת תימני בראשון לציון משנת 1940, ראה לעיל, ליד הערה 210.

230 כך מתועד כבר בספר חסידים (לעיל, הערה 16) במחצית השנייה של המאה הי"ב לגבי גלילה, ומאוחר יותר בספר מנהגים דבי מהר"ם ובמקורות מאשכנז מן המאה הי"ז ואילך.

231 ראה לעיל, ליד הערה 68.

232 ראה: שו"ת הרמ"ע מפאנו (לעיל, הערה 175), סי' סד – נשאל על אדם מאיזור מילאנו שקנה מצווה "לזמן שנה", אך לא נאמר באיזו מצווה מדובר. ייתכן שהביטוי "מראשית השנה" הנזכר שם רומז לכך שהמכירה בוצעה בשמחת תורה, כמקובל ברוב קהילות ישראל; לעיל, ליד הערה 120.

233 אלג'יר: מאות י"ד – ט"ו – לעיל, ליד הערה 96; סוף המאה הי"ט – לעיל, ליד הערה 98; הקהילה האשכנזית באמשטרדם, מאות י"ח – י"ט – לעיל, ליד הערה 183; צעהלים, הונגריה – לעיל, ליד הערה 148; בגרד, המאה הי"ט – לעיל, ליד הערה 189; כורדיסטאן – לפי המנהג הקדום. אמנם, באמצע המאה הכ' עברו חלק מהקהילות למכירת מצוות בכל שבת. ראה לעיל, ליד הערה 192.

234 בוסקוביץ' (Boskovice, מורביה) – "תקנות קהלת באסקאוויץ", סע' יא (צוין אצל ר"י גולדהבר, בתוך: הרב טויסיג [לעיל, הערה 15], ח"א, עמ' קצ "באר שבע"); הונגריה: מטרסדורף – לעיל, ליד הערה 150; בודפשט (המאה הכ') – לעיל, ליד הערה 166; האדמו"ר רמ"מ מליובאוויטש נהג למכור עליות ו"מצוות" נוספות של כל השנה ב"התוועדות" בשבת בראשית, והיו שנים שבהן נהגו לבצע את המכירה במשך הימים שלפני שבת זו. הוא הסביר

המאה הי"ח נקבע כי הכרזה על יין לקידוש ולהבדלה ועל "חיפוש" תתחיל בשבת בראשית, ותסתיים בשבת לך לך.²³⁵ גם בחלק מקהילות תימן בימינו נוהגים בשמחת תורה למכור מצוות מסוימות לכל השנה או למחצית השנה.²³⁶

היו מקומות שנהגו בהם למכור את המצוות, כולן או חלקן, או מצוות בודדות, אחת לחודש.²³⁷ לעתים תועד המועד המדויק שבו בוצעה המכירה: בשבת לפני ראש החודש,²³⁸ בשבת שאחריו²³⁹ או בערב ראש החודש.²⁴⁰

יהודי קוצ'ין נהגו למכור את העליות בכל שבת עבור השבת שאחריה.²⁴¹ גם בכמה בתי כנסת תימניים בימינו נוהגים למכור עליות שבוע מראש. המטרה היא לאפשר למי שקיבל עלייה, שגם קורא בתורה, להכין את הקריאה.²⁴² הרח"ד הלוי דן במנהג דומה שנהגו בקהילה בירושלים. הוא משער שהסיבה למנהג זה היא שמי שלא זכה בעלייה ומעוניין בה יוכל לחפש מבעוד מועד בית כנסת אחר שבו יוכל לעלות לתורה.²⁴³

בקהילות רבות נמכרו המצוות הקשורות לספר התורה בו ביום ולא מראש: בימי חול שבהם קראו בתורה, בשבתות ובמועדים. המכירה התבצעה בדרך כלל בתפילת שחרית לפני הוצאת ספר התורה מן הארון. אולם, היו קהילות שבהן לא נהגו למכור מצוות בימי

שאינן מוכרים את המצוות בשמחת תורה מפני קוצר הזמן, או משום שבשבת בראשית מתחילים לקרוא בתורה מחדש ויש בה יסוד כללי לכל השנה. אמנם, בלויבאוויטש לא נהגו למכור את המצוות לכל השנה. ראה לעיל, הערה 167.

235 מצווה או "סגן" שלא ימכרו – יהיו לבעל החיפוש, ואם הוא אינו, לפרנס החודש. אנ"צ רות, לעיל, הערה 141, תקנה ל.

236 לעיל, ליד הערה 214.

237 פורטוגל, המאה הי"ז – מכרו את המצוות לכל החודש, פרט למצוות השייכות למועדים. ראה לעיל, ליד הערה 181; החיד"א (המאה הי"ח), שו"ת יוסף אומץ, סי' נז: "המנהג למכור מצות הס"ת פתיחת שערים והולכת ס"ת וגלילה והפטרה אינהו ואביזרייהו [=הם ואביזריהם] בכל חדש". לא צוין המקום שבו נהג מנהג זה.

238 ונציה, המחצית השנייה של המאה הי"ז – לעיל, ליד הערה 176: "הדלקת נרות, תיקון הדוכן, קריאת הס"ת, קדיש דרבנן, פתיחת הארון ומעיל הגלילה, שני מקומות לילך אחר הס"ת שני ושלישי...", וראה שם הרשימה כולה. אולם מצוות אחרות, ולעתים גם "מעיל [הגלילה]", נמכרו כל שבת ומועד. ראה שם.

239 פרסבורג, שנת 1740 – "חיפוש בשבת". ראה לעיל, ליד הערה 159.

240 ירושלים, אמצע המאה הי"ז – לעיל, ליד הערה 121; פרסבורג, ראשית המאה הי"ט – לעיל, ליד הערה 161.

241 זרביב, "ממנהגיהם של יהודי קוצ'ין", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 473, סע' 3.

242 כך שמעתי מיוצאי תימן בימינו. בעבר, כמעט כל מתפלל בעדה התימנית ידע את הקריאה ולא היה צריך להתכונן אליה מראש. ראה, למשל, הרב קרח (לעיל, הערה 207), עמ' קח: "כל מי שיגיע סדרו לקרות בס"ת... עולה ומברך וקורא בעצמו, וגנאי הוא להעולה אם יברך והחזן קורא, ולפיכך אם יש מי שאינו יודע לקרות מונע עצמו מלעלות ואפילו יקרא לו החזן"; הרב קאפח (לעיל, הערה 203), עמ' 102: "לפי שכולם בקיאים לקרוא".

243 הרב ח"ד הלוי, "תשובה לשאלה בענין גורלות", שנה בשנה – ספר שנה תש"ן, ירושלים: "היכל שלמה", תש"ן, עמ' 187.

חול,²⁴⁴ ויש קהילות שבהן לא נהגו למכור עליות בימי חול ובשבתות אלא רק בחגים ובימים נוראים.²⁴⁵

את המצוות של יום כיפור יש מקומות שנהגו למכור בשחרית, כמקובל במועדים אחרים,²⁴⁶ יש שמכרו אותן בכניסת היום²⁴⁷ ויש שהקדימו למכורן בלילה²⁴⁸ או בשבת שלפניו.²⁴⁹ היו מקומות שבהם נהגו למכור בליל יום כיפור מצוות השייכות לסוכות²⁵⁰ או לשמחת תורה.²⁵¹

ג. מקומות שבהם מכירת מצוות לא נהגה, בוטלה או סויגה

לא בכל המקומות ולא בכל הזמנים נהגה מכירת מצוות. היו קהילות במזרח אירופה שבהן נהגו בתחילה למכור מצוות אך מאוחר יותר החליטו לבטל את המכירה, ויש מקומות שבהם סייגו את המכירה. לא תמיד הייתה זו החלטה של מנהיגי הקהל, ולעתים נעשו הדברים מכוח החלטה של גבאי, שליח ציבור או אדם אחר.

המקורות אינם מגלים תמיד את הסיבה לביטול המנהג. ניתן להניח כי במקרים רבים נבע הביטול מאחת מן הבעיות החברתיות או ההלכתיות שיצרה מכירת המצוות, כגון: מריבות על עליות וכיבודים, קנייתן על ידי בעלי ממון שאינם ראויים, קיפוח העניים, טירחא דציבורא, חילול השם לעיני הגויים, בעיית מיקח וממכר בשבת וביום טוב וכדומה.²⁵²

1. מקומות שלא נהגו בהם למכור מצוות או שביטלו את המכירה
לא בכל המקומות נהגו למכור מצוות. פעמים שמכרו מצוות אך לא עליות. מטבע הדברים, קשה למצוא תיעוד לעובדה שמנהג זה לא נהג במקום מסוים. עם זאת,

244 כך, למשל, בניו יורק בראשית המאה ה-20. ראה: הרב ונדרובסקי, לעיל, הערה 14.

245 כך נהגו בחלק מבתי הכנסת בעיראק, ראה לעיל, ליד הערה 190; ר' שם טוב גאגין (אב"ד של קהלת הספרדים באנגליה, ראשית המאה ה-20), כתב שם טוב, קידאן: דפוס מובשוביץ, תרצ"ד, עמ' רצב, הערה שכח: המנהג באשכנז למכור רק בימים נוראים; מאבי מורי שמעתי שבבית הכנסת בשכונת נחלת יצחק בתל אביב (כיום ברח' נהלל) נהגו למכור עליות רק בחגים ובימים נוראים עד סוף שנות הארבעים של המאה העשרים, אז בוטלה המכירה לגמרי.

246 ראה, למשל, שו"ת פנים מאירות, לעיל, הערה 146. כך מקובל גם בבתי כנסת אשכנזיים שמוכרים עליות בימינו.

247 אלכסנדריה – ראה לעיל, הערה 113; בוכארה – ראה לעיל, ליד הערה 198.

248 אמשטרדם – ראה לעיל, ליד הערה 185.

249 ליורנו – החיד"א (המאה הי"ח), לדוד אמת, פרעמישלא: דפוס זופניק קנאללער, תרס"א, סי' ב, סע' א: "מנהג כשר ונכון למכור מצות אור יום הכפורים בשבת שלפניו כדי שיאמרו כל נדרי בזמן הראוי. וכן נהגו פה ליורנו".

250 ר' ח' פלאג'י, שו"ת לב חיים, ח"ב, סי' לד, דף כב, ע"ב ודף כג, ע"ב, אות ד. המצוות שנמכרו היו "מזכה את הרבים" ו"ספר הושענות", ונראה שכך נהגו במקומו.

251 בוכארה, לעיל, ליד הערה 198.

252 לדיון בבעיות אלו ראה: ר"ש קליינמן, "מכירת עליות וכיבודים ('מכירת מצוות') בבית הכנסת: בעיות חברתיות, הלכתיות ומשפטיות ודרכי ההתמודדות עימן" (טרם פורסם).

במקורות שונים אנו מוצאים, במפורש או במשתמע, עדות לכך שלא נהגו למכור עליות או מצוות כלל ועיקר, או שנהגו לעשות כן ומאוחר יותר ביטלו את המכירה.

בצנעא שבתימן במאה הי"ח נהגו בשבת למכור מצוות, אך לא מכרו עליות.²⁵³ רצ"א שפירא מדינוב (מאות י"ח–י"ט, דרום פולין, גליציה) משבח את מנהגם של "אנשי מעשה הקדמונים" שנהגו לתת "דבר מה לצדקה" בעת עלייה לתורה כדי שלא תיעשה המצווה בחינם. מכאן, כי במקומות שעליהם דיבר לא נהגו למכור עליות.²⁵⁴

הרב צבי הירש חיות (גליציה, 1805–1855) כותב: "במדינתנו [=גליציה] וברוב מחוזות פולין ורוסיה נתבטלו אמירת היוצרו' [ת] והפיוטים, וכן מכירת המצוות בשבתות וביום טוב זה כמה שנים", אך אינו כותב מהי הסיבה לביטול המכירה.²⁵⁵ לדבריו, ביטול מנהגים אלו נעשה ברוב בתי הכנסת על ידי יזמה של שליח הציבור או של אדם אחר, והציבור והרבנים לא מחו. היו מקרים שבאותו בית כנסת נהגו באופן שונה בשבתות שונות, בהתאם לשליח הציבור. ביטול המנהגים לא נעשה "בפרסום" ולא הביא למריבות.²⁵⁶

אין בידי לקבוע אם הקביעה כי לקראת אמצע המאה הי"ט נתבטלה מכירת המצוות "ברוב מחוזות פולין ורוסיה" צודקת.²⁵⁷ עם זאת, על כך שבמקומות מסוימים באירופה ביטלו במאה הי"ט מנהג זה יש עדויות גם במקורות אחרים. להלן תוצגנה כמה מהן. בשטרסבורג שבצרפת ביטלו הרפורמים במחצית הראשונה של המאה הי"ט את מכירת העליות "והתחילו לחלקן עפ"י ערך המס שכל אחד משלם".²⁵⁸ רב שחי בגרמניה באמצע אותה מאה מעיד: "ועכשיו שמתחילין לבטל מכירתן". לדבריו, הסיבה לביטול נעוצה ב"הרבה דברים מגונים" שגרמה המכירה, ובהם איסור ריבית ומצווה הבאה בעבירה כשלווה קונה מצווה למלווה "כדי להחניפו", וכן ניצול המכירה לנקמה באחר.²⁵⁹ ראשי העיר רוסג'וק שברומניה ביקשו לבטל בעירם את מכירת המצוות במחצית

253 ראה לעיל, ליד הערה 199.

254 ראה להלן, ליד הערה 367, וראה דבריו (להלן, הערה 364): "עפ"י הרוב אנשים שאינם מושלמים והם שקועים במדות רעות, ואפילו רוב המוכסנים [=חוכרי מכס] שבדורינו אשר הם חשודים לעבור על כל התורה, משתדלים לעשות המצוות בחנם, כגון למול את הבן, ושיעלו לתורה תחילה, וכמה קטטות ומריבות עושים עבור זה". השווה לדברי ר"י עייאש שהובאו לעיל, הערה 97.

255 ר' צ"ה חיות, דרכי הוראה (זאלקווא, תר"ג), ח"א, פרק שישי, בתוך: כל ספרי מהר"ץ חיות [חמו"ש], א, עמ' רלח, והוסיף: "כי ידענו מאז, כי כל מנהגים כאלו אשר אינם לפי הזמן והמקום אינם מתקיימים". ייתכן שדבריו רומזים למריבות ולבעיות החברתיות הנוספות שגרמה מכירת המצוות; הנ"ל, מנחת קנאות (זאלקווא, תר"ט), בתוך: כל ספרי מהר"ץ חיות, שם, ב, עמ' תתקצב, טור ב.

256 מנחת קנאות, שם.

257 לתיעוד מכירת מצוות במקומות מספר ברוסיה במאה הי"ט ראה לעיל, ליד הערות 167–169.

258 ז' שייקובסקי, "התנגשויות האורתודוקסים והריפורמים בצרפת", חורב, יד-טו (ניסן, תש"ך), עמ' 261. לדבריו, פעולה זו נעשתה במסגרת מלחמתם של הרפורמים בעניים (שרובם היו אורתודוקסים) בצרפת.

259 הרב אברהם לעווזאהן (גרמניה, אמצע המאה הי"ט), מקורי מנהגים, ברלין, 1846, עמ' 39.

השנייה של המאה הי"ט או בראשית המאה הכ' מן הטעם שיש בכך חילול השם לעיני הגויים שבאים לבקר בבתי הכנסת המפוארים בעירם. הם הוסיפו: "וכבר בטלו המנהג הזה אחינו תושבי אירופא וביקורישט [=בוקרשט]", אך לא פירטו מאיזו סיבה עשו כן.²⁶⁰

ביטול מכירת מצוות במחצית השנייה של המאה הי"ט מצאנו גם בשתי ערים בהולנד. בבתי הכנסיות באמשטרדם שהיו תחת הנהגת הקהילה בוטלה מכירת מצוות בשנת תרכ"ג, ונהגו למכור רק הגבהה, גלילה ומפטיר, וגם זאת רק לפני יום טוב.²⁶¹ בחאודה בוטלה מכירת מצוות בשנת תר"ל.²⁶² בשני המקרים לא צוינה הסיבה לביטול המכירה. ייתכן שהעברת המכירה באמשטרדם לערב יום טוב מרמזת על כך שעיקר הבעיה הייתה בביצוע המכירה ביום טוב עצמו, מצד מיקח וממכר, טירחא דציבורא או מסיבה אחרת. בבתי כנסת קטנים בבוכארה לא מכרו עליות אלא כיבדו בהן את המתפללים "לפי סדר כלשהו".²⁶³

בחלק מקהילות האשכנזים ה"פרושים" בארץ ישראל במאה הכ' נהגו שלא למכור עליות, ייתכן שבעקבות דעת הגר"א שהתנגד לכך.²⁶⁴ בבית כנסת "חניכי ישיבת קול תורה" בבני ברק נקבע שלא ימכרו עליות, אך העולים יתרמו בעת עלייתם לתורה כפי נדבת לבם. מטרת השינוי הייתה לאפשר לאברכים לשלם עבור העליות מכספי מעשר.²⁶⁵ בקהילות מודרניות במאה הכ' בארה"ב ובישראל, במיוחד במניינים של צעירים, ביטלו מכירת מצוות בשל התופעות השליליות שנתלו למכירה, ובהן מריבות, קנאה ופגיעה בכבוד בית הכנסת.²⁶⁶

2. סיוג מכירת מצוות

בתקנון של הקהילה האיטליאנית בוונציה משנת תכ"ג (1663) נקבע שלא ניתן לקנות מצווה בשותפות, גם אם אדם אחר סייע לקונה ברכישתה. אולם קונה המצווה, בהיותו

260 שו"ת עולת אי"ש, לעיל, הערה 172.

261 לעיל, הערה 186. בבתי הכנסיות שלא היו תחת הנהגת הקהילה מכרו עליות בימים נוראים. ראה לעיל, הערה 187.

262 לעיל, הערה 188.

263 פוזיילוב, לעיל, הערה 197, בעמ' 520.

264 ראה לעיל, ליד הערה 124.

265 ראה לעיל, הערה 126.

266 ראה, למשל, ש' קרויס, קורות בתי התפילה בישראל, ניו יורק: עגן, תשט"ו, עמ' 247: "הפרזות בנדרים [של העולה]... מעוררות קנאה, ובימינו אלה רוב הקהילות המודרניות עצרו בעד הכנסת כספים באופן זה. כדומה [צ"ל: בדומה] לזה – מכירת המצוות בבית-הכנסת עולה ללא רצון בעיני המודרניים, ויש שקראו תגר על המנהג הזה גם בימים שעברו"; מתפללי בית כנסת בירושלים כותבים לרב ח"ד הלוי (לעיל, הערה 243): "החלטנו לבטל את מכירת המצוות... משום שהדבר נראה לנו לא מתאים לכבוד המקום"; ח' טוביהו, "בתי כנסת לצעירים – למה?", שנה בשנה – ספר השנה תשל"ד, ירושלים: "היכל שלמה", תשל"ד, עמ' 328: "אחד המניעים העיקריים להקמתם של מניינים לצעירים ולנוער – היה אי-שביעות הרצון מדרך קריאת התורה וחלוקת העליות בבתי כנסת רבים", וראה לעיל, הערה 252.

בבית הכנסת, יוכל לתת את הזכות לקיימה למי שיחפוץ.²⁶⁷ בתקנון לא מופיע נימוק. ייתכן שהגבלה זו נועדה למנוע מצב שבו כמה בני אדם יתאגדו יחד כדי לגבור על אדם אחר המעוניין לרכוש מצווה מסוימת ולרכשה לעצמם כדי לביישו או לצערו.²⁶⁸ אפשר גם שתקנה זו נועדה למנוע מריבות אפשריות בין השותפים לרכישת המצווה בינם לבין עצמם, תורו של מי לקיימה וכדומה.²⁶⁹

בתקנה שתוקנה בטיקטין שבפולין בראשית המאה הי"ח נקבע כי בעל ברית ובעל חתונה אינם רשאים לקנות שום מצווה כדי לכבד בה אחרים,²⁷⁰ אלא אם מדובר בחתונה של אחד מעשרת עשירי הקהילה.²⁷¹ דומה שביסוד תקנה זו עמד הרצון שלא לגרום לבעלי שמחה שאין ידם משגת הוצאות מיותרות בכך שיקנו את הכיבודים ויחלקום לאחרים.²⁷²

ד. למה שימשו הכספים ממכירת מצוות

מן המקורות הרבים המתעדים מכירת מצוות בקהילות ישראל השונות לאורך הדורות עולה כי לכספי המכירה היו שלושה יעדים עיקריים: (1) צדקה (2) צרכים שונים של הקהילה (3) אחזקת בית הכנסת.

בשני המקורות הקדומים שבידינו המתעדים מכירת מצוות באשכנז נאמר במפורש שייעוד הכספים היה לצדקה. בספר חסידים נאמר כי הכספים ממכירת הגלילה נועדו "כדי שיתפרנסו עניים".²⁷³ ר"י אור זרוע מציין אף הוא כי כספי המכירה "באין לכיס של צדקה".²⁷⁴ גם ממקורות מאוחרים יותר אנו למדים כי כספי מכירת עליות וכיבודים אחרים יועדו בקהילות שונות לצורכי צדקה.²⁷⁵

267 קארפי, לעיל, הערה 176.

268 כפי שמתואר בספר חסידים, לעיל, ליד הערה 17. אמנם, עדיין ייתכן שאנשים מספר יאפשרו לאחר מהם לזכות במצווה כולה, אך העובדה שלאחרים לא יהיה חלק במצווה מפחיתה מן המוטיבציה שלהם להשקיע ברכישתה.

269 דוגמה לוויכוח כזה: ארבעה קנו יחד מפטיר של כל השנה בשותפות. באחת השבתות נודמן מפטיר בספר תורה שני, והתעורר ויכוח ביניהם מי זכאי במפטיר מיוחד זה. ראה: שו"ת תורה לשמה, לעיל, הערה 189.

270 "ואף למון[רינו], הן לקרות לס"ת הן גלילה או הגבה[ה] או פא"ה [=פתיחת ארון הקודש] או חופ"ו [=חופה וקידושין] כלל וכלל".

271 "חוץ בעת חתנה שהוא מעשרה בע"ס [=בעלי סכומות (מסים)] הראשוני[ם]. נדב, לעיל, הערה 131, עמ' 416, מס' 582, סע' ג. תקנה מתמוז תס"ה (1705).

272 חיזוק להסבר זה מן האמור שם, בראש התקנה, לגבי הגבלת מספר המוזמנים לברית: "שלא לקרות על ברית מילה רק ארבעה מניני[ם] וחזן א' ושמש א' ומשרת א'... אמנם עשרים בע"ס הראשוני[ם] רשאי[ם] לקרות כמה שירצו".

273 ראה לעיל, ליד הערה 19.

274 ראה לעיל, ליד הערה 22.

275 ראה, למשל, שו"ת מבי"ט (שאלוניקי-צפת, המאה הט"ז), ח"ג, סי' ס: "לעניים או לתלמוד תורה כמו שיסדרו הגבאים"; לבוש (לעיל, הערה 134); ים של שלמה, גיטין, פ"ה, סי' כח: "לכיס של צדקה לפרנס עניים"; ר' ד' הלוי סגל (פולין, מאות ט"ז–י"ז), ט"ז, יו"ד רמט, ס"ק

היו מקומות שבהם יועדו כספי מכירת המצוות לצרכים שונים של הקהילה. לעתים נזכרים צורכי הקהילה באופן כללי,²⁷⁶ ולעתים נזכרים צרכים מוגדרים של הקהילה, כגון: לתלמוד תורה, למרביצי תורה ולמלמדי תינוקות,²⁷⁷ לצורך חברה קדישא שבעיר,²⁷⁸ לטובת חבורת משניות²⁷⁹ או לטובת "חברות" אחרות של הקהילה שעסקו בגמילות חסדים, בתלמוד תורה, בתפילה ועוד.²⁸⁰

א; ועל פיו תלמידו, ר' שמואל סג"ל (פולין-גרמניה, המאה הי"ז), שו"ת נחלת שבעה, סי' ד: "מעוץ מצות דוקא לעניים" ולא לצורכי בית הכנסת; שו"ת רמ"ע מפאנו (לעיל, הערה 175): "להקדש בית הכנסת"; מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' כז, ריט, וח"ב (לעיל, הערה 56), עמ' קמה: גבאי הצדקה ("הקדש") שגבו את דמי מכירת המצוות היו ממונים על אחזקת בית הכנסת ועל צורכי העניים; ר' אליה שפירא (פראג, מאות י"ז–י"ח), אליה רבה, סי' שו, סע' יט; ר' ש' דוויך הכהן (רב בארם צובה, נפטר 1730?), שו"ת ריח שד"ה, קושטא, תצ"ח, סי' יב, בשאלה: "בשביל קופה של צדקה"; הרב י' טויסיג, בית ישראל תליתאה, ח"ג, ירושלים: בן המחבר, תשכ"ט, מנהגי מטרסדורף, עמ' סח, סע' מו [=רב"י טויסיג, מנהגי הקהילות (לעיל, הערה 15), ח"ב, עמ' רכה]: "כל הכספים שנגבו ממכירת העליות ניתנו לגבאי צדקה: לצורכי בית-הכנסת, לתמיכה בעניי העיר ובעניים שבאו מחוץ לעיר. מלבד מחיר העליה של אחרון, שהיה קודש לחברה קדישא"; זוארץ, "ממנהגיהם של יהודי לוב", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 371, סע' 3: לאחזקת בית הכנסת ולחלוקה לנזקקים; הרב אלישר והרב פאניז'יל, ראה להלן, ליד הערה 359.

276 ראה, למשל, החיד"א (המאה הי"ח), שו"ת יוסף אומץ, סי' נז: "לצורכי הקהל ואינו לצדקה"; ר' ע' בלום, שו"ת בית שערים (הונגריה, המאה הי"ט), או"ח, סי' מו: "הכנסת הקהל"; שו"ת מהרשד"ה (הונגריה, המאה הי"ט), לעיל, הערה 155: "לצורך הוצאת הקהלה", "להכנסת הקהלה"; ר' ש' גרינפלד (סעמיהאל, הונגריה, מאות י"ט–כ'), שו"ת מהרש"ג, ח"ב, סי' עז, אות ב: "הכנסה להקהל".

277 לתלמוד תורה: שו"ת מבי"ט, לעיל, הערה 275; בהונגריה: צעהלים – לעיל, ליד הערה 149; מטרסדורף – לעיל, ליד הערה 153; באניהאד – דמי המצוות שימשו לצורכי בית הכנסת. בשבת וביום טוב – היו שייכים לתלמוד תורה, ובהושענא רבה ובשמחת תורה – לחברה קדישא ("תקנות קהלת באניהאד" משנת תרל"ב, לעיל, הערה 162, עמ' צט, סע' יח); למרביצי תורה: חמדת ימים, ח"א, איזמיר, תצ"א, פרק יב, דף קי, ע"ב (נדפס לראשונה 1731): "לחזק את בדק הבית... ולמרביצי תורה שבקהלם"; למלמדי תינוקות: ר' רחמים הכהן (ג'רבא, המחצית הראשונה של המאה הכ'), שו"ת שמחת כהן, יו"ד, ח"ב, סי' קא.

278 הרב טויסיג, צוטט לעיל, הערה 275; אחת המצוות שנמכרו בקהילת אייזנשטט בליל שמחת תורה הייתה: "מי יגיד קדיש-יתום הראשון בליל-שבת שבו מקדשין על הגביע של מהר"ם א"ש (סך קניית מצוה זו שייך לחברה קדישא)" (צוין אצל יערי, לעיל, הערה 44, עמ' 212, הע' 26. הסוגריים במקור); "תקנות קהלת באניהאד", לעיל, הערה 277.

279 ר' ש"י טבק (אב"ד סיגט, טרנסילוואניה, המאה הי"ט), שו"ת תשורת ש"י, מהד' תניינא, מאראמאראשסיגעט, תר"ע, סי' קיג: נהגו בשבת פרשת יתרו או פרשת ואתחנן לתת ל"חבורה אחת לומדי משניות" כל העליות, וההכנסה מ"דמי העליות ומי שברך שנודרים" שייך לחבורה. על תופעת חבורות משנה ראה: א' ארנד, "לימוד משנה וחברות משנה בעת החדשה", JSIJ – Jewish Studies an Internet Journal, 3 (2004), pp. 19–53.

280 באיטליה במאות הט"ז והי"ז קיבלו "חברות" שונות שפעלו בקהילות היהודיות כספים ממכירת ה"מצוות" של בני ה"חברה". האחרונים קיבלו בבית הכנסת עלייה, הגבהה או מצווה אחרת

כאמור, שימוש מרכזי נוסף של כספי מכירת המצוות היה לצורך אחזקה שוטפת של בית הכנסת.²⁸¹ בקהילות רבות שימשו הכספים מנדירים וממכירת מצוות כמקור העיקרי להכנסה של בית הכנסת,²⁸² אם כי היו מקרים שבהם היו לבית הכנסת מקורות כספיים נוספים.²⁸³

במרוקו במאה הי"ז התרבו בתי כנסת פרטיים. ההכנסות מנדבות וממכירת עליות יועדו, פרט לאחזקה שוטפת, בעיקר לפרנסתה של המשפחה בעלת ה"שררה", שבית

ונדבו לקופת ה"חברה". ראה: ב' (ארדוש) ריבלין, ערכים זה לזה בגיטו האיטלקי: חברות גמ"ח 1516–1789, ירושלים: מאגנס, תשנ"א, עמ' 276–277 (צוין אצל פריימן, לעיל, הערה 3, עמ' 104). למשל: "על לוח נרשמו שמות כל חברי 'חברת תלמוד תורה' של 'ק"ק איטליאני' באנקונה ועל פי סדר ניגשו לקרוא בתורה, וכל אחד מהם התחייב לנדב לקופת ה'חברה' לפחות פאולו אחד. חבר שלא נידב ראו אותו כמי ששכח וחייבוהו בתשלום". הסדרים דומים היו גם ב"חברות" אחרות הן באנקונה והן בערים נוספות באיטליה (ריבלין, שם).

281 ראה: חמדת ימים (לעיל, הערה 277); החלטת קהילת פאדוואה משנת 1581 (לעיל, ליד הערה 174): "לחזק את בדק ב"ה [=בית הכנסת]"; מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"ב (לעיל, הערה 56), עמ' קמה; תקנה ב' שתוקנה בבוקרשט בשנת 1864, צוטטה להלן, הערה 288; ר' ר"א בן שמעון (לעיל, הערה 114): "להנאת בית הכנסת"; "תקנות קהלת באניהאד" (לעיל, הערה 162), עמ' צט, סע' יח: "לצרכי בהכ"נ"; אהבת חסד, לעיל, הערה 136: "לצרכי הוצאות בהמ"ד"; ר' ש"ט גאגין (לעיל, הערה 245), עמ' רצב, הע' שכח; צנעא (מאות י"ט–כ') – הרב קרח (לעיל, הערה 207): "לצרכי בהכ"נ"; הרב קאפח (לעיל, הערה 203, עמ' 102): "לכל צורכי בית הכנסת"; תקנות בית הכנסת התימני "בית אהרן" שעריים (נכתב בשנת תרצ"ו), תקנה יב: "להוצאות בית הכנסת ושכלולה". פורסם על ידי א' ארנר, "בית תפילה": הצצה לעולם תקנות בתי הכנסת", דף שבועי, 621 (תשס"ו); הרב ע' יוסף, שו"ת יחווה דעת, ח"ב, סי' מא; שו"ת משנה הלכות, חט"ו, סי' קד; הרב טויסיג, לעיל, הערה 275; זוארץ, "ממנהגיהם של יהודי לוב", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 371, סע' 2–3; עמדי, "ממנהגי יהדות כורדיסטאן", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 341, סע' 4; ראה גם בהערה הבאה.

282 ראה, למשל, פולין – ר' א"ז מרגליות (ברודי, 1762–1828), מטה אפרים, סי' תקפד, ס"ק יז: "ויש קהלות שכל צרכי הצבור הם מהכנסה זו של מכירת המצוות"; תוניס – סטבון והטל, "ממנהגיהם של יהודי תוניסיה", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 505, הע' 4; מרוקו – ר' ש' אבן דנאן (פאס, 1848–1929), שו"ת אשר לשלמה, סי' לג: "דכל הכנסת ב"ך [=בית כנסת] היא באה מנדירים ונדבות ומכירת המצוות וכיוצא"; ר' ב"א טולידאנו (דיין במקנאס-חיפה, תר"ן?–תשמ"ב), "ליקוטי דינים", מקבציאל, לא (ניסן-תמוז תשס"ה), עמ' קי, סע' ז: בניגוד לבית פרטי "ביה"כ אין ההכנסה שלה שוה, כי הכנסתה היא מכירת המצוות, ופעמים שיתנו יותר ופעמים שיפחתו; ר"א ביטון (לעיל, הערה 101), עמ' פב, הע' צג; עיראק, לעיל, ליד הערה 190; בוכארה, לעיל, ליד הערה 197; כך היה המצב ברוב בתי הכנסת בצנעא במחצית השנייה של המאה הי"ח ובמאה הי"ט. דמי הנדירים הוקדשו לאחזקה השוטפת של המבנה ולרווחת המתפללים. נחשון, לעיל, הערה 201, בעמ' 48–50. אך ראה בהערה הבאה.

283 ר' שלום עראקי כיהן כנשיא יהודי תימן בשנים 1733–1761 והקים שלושה בתי כנסת. בצוואתו משנת 1780 ייחד את דמי השכירות של ארבע חנויות שבבעלותו להחזקת אחד מבתי הכנסת שהקים בצנעא "למה שיצטרכו, כגון למצעים או לפרוכות". ראה: א' גימאני, "מקורות חדשים לפועלו של ר' שלום עראקי בקהילות תימן במאה הי"ח", פעמים, 55 (תשנ"ג), עמ' 140–141.

הכנסת היה שייך לה באופן פרטי.²⁸⁴ עדות דומה ממרוקו מצויה גם במפנה המאות י"ט–כ'.²⁸⁵

בחלק מן המקורות מצוין כי כספים שהתקבלו ממכירת מצוות, או ממכירתן של מצוות מסוימות, יועדו לרכיבים מוגדרים הקשורים לאחזקת בית הכנסת, כגון: לצורכי תאורה,²⁸⁶ לרכישת עצים לבית המדרש (להסקה);²⁸⁷ לרכישת ספרי לימוד לבית המדרש²⁸⁸ או לרכישת ספר תורה לקהילה חדשה שעדיין לא היה ברשותה ספר.²⁸⁹ כמה מן המקורות מעידים כי כספי מכירת המצוות שימשו במקומות מסוימים הן לאחזקת בית הכנסת והן לצדקה לעניים, או לצרכים שונים של הקהילה.²⁹⁰ ראוי לציין כי בעוד שהשימוש בכספי מכירת מצוות לצדקה מתועד כבר במקורות הראשונים שדנים במנהג זה – קרי, אשכנז במאות הי"ב והי"ג – הרי שהשימוש בכספים לצורכי אחזקת בית הכנסת מתועד לפי המקורות שבידי רק החל מן המאה הי"ז.

ה. קניית מצוות עבור אחר

לא אחת העניק הקונה את העלייה או את הכיבוד לאחר:²⁹¹ לרב הקהילה או לתלמיד

284 ראה: בר אשר, לעיל, הערה 100; ש' דשן, ציבור ויחידים: סדרי חברה בקהילות יהודי מרוקו במאות ה-18–19, תל אביב: משרד הבטחון, תשמ"ג, עמ' 70–71.

285 ר' ש' אבן דנאן, לעיל, הערה 282.

286 שו"ת מהרי"ק, סי' ט: מנהג ש"אחד מן הקהל מתנדב מעות לצורך מאור בית הכנסת כדי שיקרא ראשון בהתחלת התורה"; מטה יהודה (לעיל, הערה 97); אהבת חסד, לעיל, הערה 136: "לעצים ונרות וכה"ג".

287 אהבת חסד, שם.

288 תקנות בית המדרש של המלבי"ם בבוקרשט משנת תרכ"ד (גלר, לעיל, הערה 171), תקנה ש': "וגם העליות ימכרו והמעות יקדשו לקנות בהם ספרים לבהמ"ד". בתקנה ב' שם נקבע שארבע פעמים בשנה חייבים חברי בית המדרש לבוא ולהתפלל בו, "כדי לנדור לצרכי בהמ"ד".

289 ר' כ"מ הכהן (ג'רבה, מאות י"ט–כ'), שו"ת שואל ונשאל, ח"ה, סי' טז, נשאל על ידי קהילה חדשה בסליאניה שבטוניס אם הם יכולים לקרוא בשבת ובימי החול מתוך חומש כדי למכור מצוות וכך לקבץ כסף לקנות להם ספר תורה שעדיין אין להם, ופסק שרשאים לקרוא, אך בלא ברכה.

290 מנהגים דק"ק וורמיישא (לעיל, הערה 275); חמדת ימים (לעיל, הערה 277); ר' ש' לנדא (פראג, נפטר 1834), שו"ת שיבת ציון, סי' ו: "להחזיק קופת הקהל והכנסת הבית הכנסת"; הרב טויסיג, לעיל, הערה 275; באניהאד – הובא לעיל, הערה 277; זוארץ, "ממנהגיהם של יהודי לוב", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 371, סע' 3; הרב אלישר, שו"ת עולת אי"ש (לעיל, הערה 172, דף ז ע"ב): "מההכנסה הנז' [כרת] [ממכירת מצוות] יספיקו לכל הוצאות בהכנס הצריכות כגון חזן ושמש... ולבדק הבית, ויש כמה עיירות כי מהכנסת הבהכ"ן יספיקו לעניים ולת"ח [=ולתלמידי חכמים] וכל צורכי העיר מהחל עד כלה".

291 לגבי פתיחת הארון, פעמים שנקנתה כסגולה עבור אחר (אך בוצעה על ידי הקונה). ראה: החיד"א, שו"ת יוסף אומץ, סי' נז. נהגו שאיש אשר אשתו בחודש התשיעי להריונה קונה את פתיחת ההיכל, "שזו מצוה מסוגלת להקל צער הלידה". כמו כן, יש מי שקנה את פתיחת ההיכל "על אודות בנו שיכנס לחופה". נראה כי פתיחת ההיכל מסמלת "פתיחה" והתחלה טובה. דברי

חכם אחר,²⁹² לאחר מחשובי הקהילה,²⁹³ לקרוב משפחתו²⁹⁴ או למי שחפץ ביקרו.²⁹⁵ בקהילת וורמייזה במאה הי"ז היה המנהג שקונה המצווה יכול לכתבה בפנקס ההקדש על שם אדם אחר, ואז הייתה המצווה שייכת לאדם הרשום בפנקס, גם אם הקונה היה מצוי באותה עת בבית הכנסת.²⁹⁶ לעומת זאת, בטיקטין בשנת 1705 אסרו על בעל ברית

חיד"א הללו הובאו על ידי רבים אחריו.

292 ר' ח' בנבנישתי (איזמיר, המאה הי"ז), שיירי כנסת הגדולה, או"ח, סי' תרס, הגהות ב"י, אות א – מספר על אביו "שהעלה בדמים לולב אחד שקנאו גביר אחד להרב החסיד כמהר"ר דוד הכהן זלה"ה"; ר' י"י טייטלבוים (הונגריה, 1808–1883), שו"ת אבני צדק, או"ח, סי' כז – נשאל על רב שעלה לשלישי, "ואחד קנה מפטיר לקרא להרב", האם מותר לרב לעלות שוב; קהילות תימן – להלן, ליד הערה 303; בבית המדרש של חסידות "שומרי אמונים" ברחוב מאה שערים בירושלים נהוג כי העליות נמכרות בליל שמחת תורה "לעשירי הקהילה", ואת ה"רייכע שלישי [=שלישי עשיר]" קונה אחד ה"גבירים" עבור האדמו"ר בסכום שנע בין 40 ל-50 אלף דולר. ראה: נ' חיות וא' דוד, ספר השיאים והנפלאות (בעריכת נ' הורביץ וא"י הופמן), א, ירושלים: שיאים, תשס"ז, עמ' 44.

293 הרב אלישר, שו"ת עולת אי"ש (לעיל, הערה 172, דף ח ע"א): "מי שיש לו חופה או בעל הברית... קונים המצות ונודרים לכבוד התורה ונותנים המצות לגדולי הקהל, פתיחת שערים וכיוצא".

294 לבנים ולנכדים – יהודי קוצ'ין נהגו לקנות הזכות לקרוא הפרשה בשבת שבוע לפני קריאתה, ויש מהם שקנו עבור בניהם ונכדיהם לשם חינוכם, ראה: זרביב, "ממנהגיהם של יהודי קוצ'ין", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 474, סע' 3; יהודי כורדיסטאן נהגו לקנות מפטיר לבניהם כדי לאמנם בקריאה, ראה: עמדי, "ממנהגי יהדות כורדיסטאן", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 341, סע' 9; וכך נהגו גם בבגדד, ראה: הרב י' נסים, שו"ת יין הטוב, ח"א, יו"ד, ססי' יח, ירושלים: יד הרב נסים, תשס"ו. אשה לבעלה – מנסים סבתו שמעתי כי בבית הכנסת דוד עזרא משעון בקרית יובל (רחוב קורצ'ק 32) נהגו נשים לקנות עליות במכירה פומבית ולכבד את בעליהן, במיוחד בחגים. בית הכנסת נוסד על ידי יוצאי קהיר אך כיום רובו, ובכלל זה הנשים הנ"ל, מיוצאי מרוקו. כך גם המנהג בכמה מקהילות תימן בזמננו, ראה להלן, ליד הערות 303–308.

295 ראה, למשל, ט"ז (לעיל, הערה 275): "ואף שהוא נהנה במה שמכבד לקרות אחרים לס"ת"; מנהגי אמשטרדם (לעיל, הערה 46), עמ' קצז, סע' ו, אותיות ח, י; הנהגת בית הכנסת דק"ק אשכנזים (לעיל, הערה 184), סי' ג, סע' א (משנת 1815) – קונה המצוות זכאי "לכבד בהם מי אשר ייטב בעיניו"; גייגר (לעיל, הערה 70), עמ' 44 (המנהג בפרנקפורט בשנת 1818): מי שזכה בהוצאה והכנסה, "לו תהי' לעשותה בעצמו או לכבד אחר [וזה האחרון מצוי יותר]" (הסוגריים במקור). גם בקניית מפטיר, הגבהה וגלילה נהגו לכבד אחרים. שם, עמ' 73; רצ"א שפירא, אגרא דפרקא (להלן, הערה 364): "ישתדל ביותר באותה מצוה שיצטרך להוציא מעות, כגון כיבוד להכניס לברית, או שיעלה לתורה... ישתדל במצוה בממונו ותעשה המצוה הזאת על ידי אחרים"; שו"ת משנה הלכות, ח"ה, סי' שד (ברוקלין: מכון משנה הלכות גדולות, תש"ס): "בראובן שקנה עליה בבית המדרש בסך גדול וצוה להגבאים לקרא את חברו לעלות לתורה, כי רצה לכבד את שמעון חברו"; יהודי מרוקו נהגו שאחד קונה עלייה לחברו, ראה לעיל, ליד הערה 102; בני תימן – התכלאל המבואר, הובא לעיל, הערה 211. לגבי השאלה האם גם נשים תימניות נהגו לקנות מצוות עבור אחרים, ראה בסמוך.

296 אם האדם הרשום בפנקס לא היה בבית הכנסת זכה במצווה מי שקנה "כל המצוות" או "כל

ועל בעל חתונה שאינם אחד מעשרה עשירי הקהילה לקנות מצווה ולכבד בה אחרים.²⁹⁷ בקהילה האשכנזית באמשטרדם נהגו שמי שאינו נשוי ("פנוי") אינו יכול להיות "סגן",²⁹⁸ אך בבתי הכנסת מלבד בית הכנסת הגדול היה "פנוי" רשאי לקנות "סגן" ולהעניקו ל"בעל בית".²⁹⁹

בבתי הכנסת בקהילות אה"ו (אלטונא-המבורג-וואנדסבק), בראשית המאה הי"ח, תיקנו שחתני תורה ובראשית יימכרו לתושבי העיר הנשואים בלבד, והקונה לא יקנה לעצמו אלא לאחר.³⁰⁰ בדומה לכך תיקנו בשנת תקע"ו (1816) בקהילת שטאמפי בהונגריה, שהקונה "חתן תורה" חייב לכבד בעלייה את רב העיר.³⁰¹

חובה של קונה מצווה מסוימת לכבד בה אדם גדול נהגה גם בבוכארה. המנהג שם היה כי לא כל הקונה בליל יום כיפור את אמירת ברכת "שהחיינו" היה רשאי לאמרה, כי הקפידו על כך שרק "אנשים המפורסמים בחסידות וביראת שמים, יאמרוה".³⁰²

רב תימני בבני ברק בסוף המאה העשרים³⁰³ כותב ש"זה מקרוב" החלו נשים בקהילות תימן להשתתף בעצמן בקניית המצוות של בית הכנסת ולתת את המצוות לבעליהן, לבניהן או לרב.³⁰⁴ לעומת זאת, "בדורות שעברו" לא נהגו נשים תימניות להשתתף בקניית המצוות אלא רק ביקשו מאחר שיקנה מצווה עבורן, וכך נוהגות גם הנשים הצנועות בזמננו.³⁰⁵ גם במקור אחר נאמר שב"צנעא לא נשמע כלל המנהג שאשה היתה משתתפת בקניה של המברכים [=עליות] והתפילות עבור בעלה או בנה וכדומה", ושרבני העדה בארץ ישראל הוכיחו על כך.³⁰⁶

למעשה, המנהג כיום בקהילות תימניות ביחס להשתתפותן של נשים במכירת מצוות אינו אחיד. יש שנהגו שנשים אינן משתתפות במכירה כלל. בקהילות אחרות נשים משתתפות במכירה, אולם רק בעקיפין, באמצעות שליח משפחתי או מכר, שהוא אשר

וכל", ולא הקונה המקורי. ראה: מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' כז; ח"ב (לעיל, הערה 56), עמ' קמד, קנ, ובהגהות שם, ד"ה אם שמעון.

297 ראה לעיל, ליד הערה 271, וראה שם הסיבה האפשרית לתקנה זו.

298 מנהגי אמשטרדם (לעיל, הערה 46), עמ' קצז, סע' ו, אותיות ח, י; הנהגת בית הכנסת דק"ק אשכנזים (לעיל, הערה 184), סי' ג, סע' ו.

299 מנהגי אמשטרדם, שם. על עדיפות של נשואים במכירת מצוות ראה להלן, ליד הערה 396 ובהערה הנ"ל.

300 צוין אצל יערי (לעיל, הערה 44), עמ' 108, הע' 11.

301 יערי, שם, עמ' 110.

302 פוזיילוב, לעיל, הערה 197, בעמ' 558.

303 הרב רצאבי (לעיל, הערה 211), אות לב.

304 על המנהג שנשים שותפות פעילות בקניית מצוות וקונות עליות או תפילות ונותנות לאחרים (כגון שאישה נהנית לשמוע בעל תפילה פלוני ורוצה שהוא ייגש לתפילת מוסף) שמעתי מבני כמה קהילות של העדה התימנית.

305 לשם השוואה, באשכנז במאות הי"ז והי"ח נהגו למכור לנשים מצוות מיוחדות. ראה לעיל, ליד הערה 66 ובהערה 72.

306 התכלאל המבואר (לעיל, הערה 211), קונטרס הערות, סע' קצד, עמ' 760, ובהמשך לקטע המצוטט: "אלא אם היתה רוצה לקנות, לפני התפילה היתה מבקשת מאחד המתפללים שיקנה בעבורה. וכן ראינו לרבני וזקני קהילותינו שהיו מוכיחים על זה כאן בא"י".

קונה את המצווה עבור מי שהאשה חפצה ביקרו.³⁰⁷ יש מקומות שבהם נשים משתתפות השתתפות פעילה במכירה, נוקבות בגובה הסכום המוצע ואף נוקבות בשמו של מי שהן רוצות להעניק לו את המצווה.³⁰⁸

ו. מכירת מצוות שלא עבור תמורה כספית

מכירת מצוות נעשתה על פי רוב עבור התחייבות כספית. אולם, בחלק מן הישיבות במאה העשרים, בארץ ובחו"ל, נהגו למכור עליות לתורה וכיבודים נוספים תמורת התחייבות של הקונה ללמוד כמות מסוימת של דפי גמרא או לימוד אחר. בדרך כלל נהגו כן בשמחת תורה,³⁰⁹ כחלק מן השמחה בתורה ובלימודה, אולם יש שנהגו כן במועדים אחרים.

כך, למשל, בישיבת מרכז הרב נהגו למכור "אתה הראית" בשמחת תורה תמורת התחייבות ללמוד מאות דפי גמרא בנוסף למסכת הנלמדת. בשנת תרצ"א (1930) התחייב הקונה ללמוד מלבד 300 דפי גמרא גם את הספר "שבת הארץ" של הראי"ה קוק.³¹⁰ גם הרב יוסף כהנמן, ראש ישיבת פוניבז' (נפטר 1969), הנהיג בישיבתו שימכרו בשמחת תורה את הכיבודים – כגון פסוק ב"אתה הראית" – תמורת התחייבות לסיים תוך שנה מאות ואלפי דפי גמרא, ולעתים אפילו את התלמוד כולו, והיה מנצח באופן אישי על המכירה.³¹¹ כך נהגו גם בישיבות אחרות.³¹²

בישיבת ההסדר ברמת גן, שהוקמה בשנת תשנ"ד, נהגו בשמחת תורה למכור עליות גם עבור התחייבויות אחרות: "ימי עבודה במאבק על ארץ ישראל, שעת התבודדות מדי

307 במקומות אלו יש שנהגו לומר "מי שבירך" למתנרבת הסמויה, בעילום שמה. בנוסח: "ועוד (אלקים) יברך וישמור ויחייה ויאריך את ימי הגברת, שהתנרבה בכך וכך שקלים עבור המפטיר/המוסף...".

308 מפי בני העדה התימנית.

309 הרב י' שטיינברגר, "שמחת תורה – ריטואל, אקסטזה ותכנים", הצופה (כ"א בתשרי תשס"ז): "החג מתאפיין בישיבות במנהגים מיוחדים בתפילות, עליות לתורה וכיבודים נלווים (שנרכשים לכל המרבה במחיר – לימוד דפי גמרא וכיו"ב)".

310 עדות של הרב מ"צ נריה בספרו מועדי הראי"ה, ירושלים: מוריה, תשד"מ, עמ' קיז. הקונה היה "אחד ממצויני הישיבה וגדולי שקדניה, הרב שמואל אליעזרי". הרב אליעזרי (תרס"ה-תשנ"א) היה רבה הראשון של שכונת בית וגן בירושלים וממייסדיה, ומאוחר יותר דיין בבית הדין הרבני האיזורי בתל אביב.

311 א' סורסקי, הרב מפוניבז', ג, בני ברק: מכון חיי יהדות ליטא, תשנ"ט, עמ' ח (צוין אצל א' ארנד, "דרכי שמחה מיוחדות בשמחת תורה", דף שבועי, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 779 [תשס"ט], הע' 13). הרב כהנמן הקים את הישיבה בפוניבז' שבליטא ועמד בראשה בין השנים 1919–1940, ואחר כך בבני ברק, בין השנים 1944–1969. לא מצוין אם המכירה הונהגה כבר בחו"ל או רק בארץ.

312 למשל: עדות על בחור בן ארבע עשרה שרכש את "אתה הראית" בישיבה תמורת אלף [! דפי גמרא. ר' י' יו"ט ליטמן ברקוביץ, שמחת יעקב, בני ברק: אבי המחבר, תשמ"ז, עמ' 14 (צוין אצל ארנד, שם); בישיבת "שבות ישראל" באפרת מוכרים בשמחת תורה עליות תמורת לימוד דפי גמרא או לימוד אחר (מפי ראש הישיבה, הרב שבתי רפפורט).

יום, ולתלמידים הנשואים הציעו עלייה לתורה תמורת התחייבות לתת לאשה כמות מסוימת של מחמאות כל יום. הזוכה תיקן את ההתחייבות ל'מחמאה אחת ביום – אבל אמיתית'".³¹³

כאמור, יש מקומות שבהם נהגו למכור כיבודים עבור התחייבות ללימוד תורה שלא בשמחת תורה. בישיבת כוכב יעקב בירושלים נהגה מכירה "בשמחת בית השואבה. שכנהוג בישיבות הק' [דושות] 'מכרו' אמירת שיר המעלות למי שהתחייב ללמוד סכום דפי גמרא יותר בשנה זו".³¹⁴ בבית המדרש "תומכי תמימים ליובאוויטש – חובבי תורה" בשכונת קראון הייטס בניו יורק מכרו ביום האחרון של שנת הלימודים עליות לתורה תמורת "לימוד דפי גמרא במהלך תקופת בין הזמנים".³¹⁵

ז. הטעמים למכירת מצוות

במקורות הראשונים שבהם נזכרת מכירת מצוות לא מופיע טעם למנהג זה. כאמור לעיל, מכירת מצוות מתועדת לראשונה באשכנז במחצית השנייה של המאה הי"ב ובמאה הי"ג. מדוע צמח המנהג דווקא באשכנז בתקופה זו? אין בידי לתת תשובה ודאית לשאלה זו, אולם ניתן לשער כי שתי סיבות היו עשויות לתרום להתפתחותו של המנהג באשכנז באותה עת. האחת, הקהילות באשכנז באותה תקופה היו קטנות מאוד באוכלוסייתן, ובתוכן היו לא אחת סכסוכים קשים.³¹⁶ מכירת מצוות עשויה הייתה לשמש מכשיר להפחתת הסכסוכים בקהילה סביב חלוקת העליות לתורה ושאר הכיבודים. שכן, כאשר מצוות נמכרות למרבה במחיר לא ניתן עוד לבוא בטרוניה אל הגבאי מדוע נתן עלייה לפלוני ולא לאלמוני. סיבה שנייה, ודומני שהיא משמעותית יותר מקודמתה, היא הצורך באחזקת בית הכנסת ובדאגה לעניים. בעיה זו לא הייתה קיימת באותה עצמה בארצות האסלאם בתקופה זו כי שם בדרך כלל היו הקהילות גדולות יותר וארגון היה מסודר יותר.³¹⁷ כפי שנראה בהמשך, הנימוקים הללו – מניעת מריבות, אחזקת בית הכנסת

313 ציטוט מדברי עידו גנירם, בתוך: "שורק, "המפץ הגדול של ישיבת רמת-גן", מקור ראשון (ד' תשרי תשס"ה – 19.9.2004).

314 ר' ב"ש שניאורסון (ר"מ בישיבת הגאון מטשכין כוכב יעקב בירושלים), ברכת שמעון: דרושים... על מועדי ה'..., ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ב, סוכות, עמ' צא.

315 בבית המדרש "תומכי תמימים ליובאוויטש – חובבי תורה" בקראון הייטס, ניו יורק, ביום האחרון של שנת הלימודים (יום חמישי, כ"ו בסיוון תשס"ו) בשחרית לפני קריאת התורה, הכריזו על מכירת עליות תמורת "לימוד דפי גמרא במהלך תקופת בין הזמנים. התמימים [=הבחורים] שרכשו את העליות התחייבו (ת) על עשרות דפי גמרא בע"פ כל אחד עד לר"ח אלול". ראה: http://www.col.org.il/show_news.rtx?artID=21062#full, "סיום מוצלח בבית המדרש 'חובבי תורה'", כ"ט סיוון תשס"ו.

316 ראה: א' גרוסמן, "עבריינים ואלמים בחברה היהודית באשכנז הקדומה והשפעתם על סדרי הדין", שנתון המשפט העברי, ח (תשמ"א), עמ' 135–152.

317 ראה: גרוסמן, שם; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, מהד' שלישית, ירושלים: מאגנס, תשס"א, עמ' 3–9; מ' בן-ששון, "ההנהגה העצמית של היהודים בארצות האסלאם במאות ה-7 עד ה-12", קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, כרך ב, ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת (בעריכת א' גרוסמן וי' קפלן), ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ד, עמ' 11–55.

ותמיכה בעניי הקהילה – נזכרים מאוחר יותר במפורש כטעמים למכירת מצוות. במקורות מאוחרים אנו מוצאים הסברים שונים למנהג דנן. אולם, כמו לגבי מנהגים רבים, גם לגבי מכירת מצוות סביר מאוד כי חלק מן ההסברים שניתנו למנהג זה אינם ההסברים ההיסטוריים שגרמו להיווצרותו אלא הסברים שבדיעבד הבאים לתת טעם למנהג שכבר קיים.

1. "ברב עם הדרת מלך"

ר"י אור זרוע נשאל³¹⁸ לגבי אדם שקנה מן הקהל "הוצאה" ו"הכנסה", האם הן שייכות לו או לשליח הציבור. בעל אור זרוע קבע שהחזן לא זכה בהוצאת ספר התורה מן הארון ובהכנסתו, כי גם אחרים מלבדו יכולים לקרוא בתורה, ועוד, שהספר טרם הגיע לידו, כי הוא "עומד לפני ארון הקודש ומצפה שיושיטו לו", ולכן "עדיין לא זכה" בהוצאת הספר.

לדבריו אדרבה, מכוח העיקרון ההלכתי "ברב עם הדרת מלך",³¹⁹ שנקבע בסוגיה בבבלי,³²⁰ ראוי שדווקא אחר ולא החזן יוציא את הספר ויתנו בידי החזן, "ומצוה מן המובחר לעשות כן". "ברב עם" בהקשר דנן פירושו: ככל שיותר אנשים שותפים בעשיית מצווה אחת, כן גדלה חשיבותה.³²¹

בהמשך אומר ר"י אור זרוע שגם לו הייתה הוצאת ספר התורה "מצות חזן, אפי' [לו] הכי [=אפילו כך], יש להניח לאחר להוציא כדי להרבות במצוה". "וראיה לדבר" הוא מביא מדין גלילה: אף שמדין התלמוד יש לתת את הגלילה ל"גדול שבכולן"³²² – היינו, "הרב הגדול בעיר" – בכל זאת, "נהגו בכל הקהלות לקנות הגלילה אע"ג דאיכא [=שיש] הרב בביהכ"נ".

דומני כי הביטוי "כדי להרבות במצוה" הוא ביטוי נרדף לעיקרון "ברב עם הדרת מלך", וכוונת הדברים היא שגם אילו הייתה הוצאת הספר שייכת לחזן, הרי שמכוח העיקרון של "ברב עם" יש לאפשר לאחר לקנות את ההוצאה, כדי שהמצווה כולה

318 לעיל, הערה 21.

319 משלי יד: כח.

320 במשנה, פסחים ה, ו, נקבע שהולכת דם הפסח ממקום שחיטתו למזבח תיעשה על ידי שורה של כוהנים המוסרים את הבזיך מיד ליד. בבבלי (שם סד ע"ב) ביארו שהמשנה באה ללמדנו ש"ברב עם הדרת מלך" [שהיו כולן עסוקין בעבודה. רש"י].

321 חשיבותה של המצווה מכוח העיקרון "ברב עם הדרת מלך" יכולה לבוא לידי ביטוי באופנים מספר: כשכל אחד מהרבים עושה חלק מהמצווה; כשכל אחד מהם עושה את כל המצווה; כשהמצווה נעשית בפני רבים. ראה: "ברב-עם הדרת מלך", אנציקלופדיה תלמודית, ד, ירושלים: אנציקלופדיה תלמודית, תשל"א, עמ' קצה. במקרה שלנו מתקיים האופן הראשון. ראה עוד להלן, הערה 325.

322 "ואמר רבי שפטיה אמר רבי יוחנן: עשרה שקראו בתורה – הגדול שבהם גולל ספר תורה" (מגילה לב ע"א). טלבי, "הגבהת ספר תורה" (לעיל, הערה 7, עמ' קמב–קמג, קמח–קמט), כותב שמדברי רב עמרם גאון עולה שהעולה האחרון הוא שגלל, אך באשכנז, כבר בימי ר' יהודה החסיד (לעיל, הערה 16), נהגו למכור גלילה למרבה בדמים.

(הוצאת הספר מן הארון והולכתו לבימה) תיעשה על ידי משתתפים רבים יותר.³²³ ייתכן שבביטוי "להרבות במצוה" מקופלת גם משמעות נוספת: להרבות צדקה בעשיית המצווה. כלומר, ראוי למכור את ההוצאה ולא לתת לחזן, כי בכך אנו מרבים צדקה בקהילה. סיוע לכך שה"ריבוי" מתייחס לצדקה ניתן להביא אולי מפתיחתה של התשובה ומסיומה.³²⁴ אם אכן כך, הרי שלפנינו טעם נוסף למנהג למכור מצוות, אליבא דר"י אור זרוע: העובדה שכסף המכירה מיועד לצדקה.

ראוי להדגיש כי לגבי חלק מן הדוגמאות של מכירת מצוות שהזכיר ר"י אור זרוע בתשובתו אין העיקרון של "ברב עם" תקף. כך, למשל, לגבי מכירת הגלילה למרבה במחיר במקום נתינתה לרב העיר. לפי שתי האפשרויות הגלילה מתבצעת על ידי אדם אחד בלבד, ונמצא שהמכירה לא הביאה לריבוי משתתפים במצווה. הוא הדין גם ביחס למכירת הזכות להושטת המעילים לגולל, בנפרד מן הגלילה עצמה (ראה להלן). בין אם ההושטה בוצעה על ידי שמש בית הכנסת, כפי שהיה קודם שנהגו למכרה, ובין אם נמכרה למרבה במחיר, לא תרמה המכירה לעשיית המצווה "ברב עם". בשני המקרים השתתפו במצוות הגלילה שני בני אדם.³²⁵

מן האמור עולה, אם כן, כי גם לדעת ר"י אור זרוע אין לראות בעיקרון של "ברב עם" – שכוחו יפה לגבי מכירת הוצאת ספר תורה – הסבר ממצה למכירת כל המצוות שהייתה נהוגה בימיו. לעומת זאת, הנימוק של ריבוי בצדקה (אם אמנם ראה בו ר"י אור זרוע נימוק למכירת מצוות) תקף ביחס לכל סוגי מכירת המצוות שהוזכרו בתשובה.³²⁶ גם במקום אחר תמך ר"י אור זרוע במנהג למכור "הוצאה" על סמך העיקרון של "ברב עם". לדבריו, המנהג בבוהמיה לקנות את הזכות להוציא ספר מהארון ולתתו ביד שליח הציבור הוא "מנהג כשר... וכבוד התורה".³²⁷ ראייה למנהג זה הביא מן המשנה,³²⁸

323 כך עולה גם מדברי אור זרוע (לעיל, הערה 21), בהביאו ראייה לעניין שלפניו מן הסוגיה בפסחים (לעיל, הערה 320): "ומה התם, שכבר זכה [הכהן הראשון] שקבל הדם בידו, אע"פ כן נותן לאחר להוליך ואותו אחר שוב נותן לאחר כדי לזרוק וכדי לקיים ברוב עם הדרת מלך, וכש"כ [=וכל שכן] החזן, שעדיין לא זכה בספר תורה, שיכול אחר להוציאה מן הארון הקודש ולתתה בידו כדי לקיים ברוב עם הדרת מלך".

324 "אשריכם ישראל, כי ידכם יש לאל, להחזיק דת יקותיאל, להנהיג החזקות, להרבות הצדקות... ואין שייך ירושה במצות, אלא במי שירבה בצדקה הוא הזוכה".

325 יכול בעל דין לטעון, כי גם בשני המקרים הנזכרים הביאה המכירה ל"ברב עם". שכן, ללא המכירה הייתה הגלילה מתבצעת תמיד על ידי רב העיר, והושטת המעילים – תמיד על ידי השמש, ואילו המכירה גרמה שמצוות אלו יתבצעו על ידי אנשים רבים ולא על ידי אדם אחד. ברם, מסוגיית הבבלי (לעיל, הערה 320) שהביא בעל האור זרוע עולה כי "ברב עם" פירושו ריבוי במספר האנשים השותפים בקיום חלקיה של מצווה אחת, אך לא מצאנו שעיקרון זה חל לגבי הרחבת מעגל המשתתפים בקיום אותה מצווה בהזדמנויות שונות. כך עולה גם מסוגיות אחרות בבבלי שבהן נזכר העיקרון של "ברב עם" שלא הביא ר"י אור זרוע. ראה: יומא כו ע"א (כוהן אחד מעלה אברים לכבש וכוהן אחר מעלה מן הכבש למזבח); סוכה נב ע"ב (כוהן אחד לא יעלה למזבח שני אברים יחד אלא שני כוהנים יעלו בנפרד).

326 הנימוק של "צדקה" וצורכי בית הכנסת והקהילה יידון להלן, ליד הערה 349.

327 אור זרוע, לעיל, הערה 22, צוטט לעיל ליד הערה 26.

328 משנה יומא ז:א: "חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנו לראש הכנסת וראש הכנסת נותנו לסגן

ממסכת סופרים³²⁹ ומהעיקרון של "ברב עם הדרת מלך".³³⁰ מכל המקורות הללו הוא למד שכבוד התורה הוא שרבים מתעסקים עמה.³³¹ הנימוק של "ברב עם" ביחס להוצאה והכנסה הובא בשמו גם על ידי המהרי"ל,³³² וגם על ידי אחרונים.³³³ למיטב ידיעתי, נימוק זה נזכר רק בנוגע למכירת הוצאה והכנסה. בתשובתו האמורה מזכיר ר"י אור זרוע, מלבד הוצאה והכנסה, מצוות נוספות שנהגו למכור – גלילה, הושטת המעיל לגולל ואספקת יין להבדלה – אך אינו נותן טעם למנהג למכור. בשני המקומות שבהם הוא נדרש לעניין מכירת מצוות הוא מדבר על מנהג שכבר קיים בזמנו.³³⁴ זאת ועוד, כפי שהוסבר לעיל, הנימוק של "ברב עם הדרת מלך" אינו תקף לגבי מצוות אחרות שנזכרו על ידו.³³⁵ המסקנה מן האמור היא כי אין לדעת בוודאות אם העיקרון של "ברב עם הדרת מלך" אכן עמד בבסיס המנהג למכור הוצאה והכנסה. גם אם התשובה לכך חיובית, ברור שעיקרון זה לא היווה את הבסיס למכירת מצוות אחרות.

2. מניעת מריבות

כבר במקורות קדומים באשכנז אנו שומעים על מחלוקות ומריבות בנושא עליות לתורה וכיבודים אחרים. כך מצאנו בספר חסידים חבורת אנשים שקנו יחד את זכות הגלילה לשנה, ולדעת השואל, שזכות הגלילה הייתה נקנית בעבר על ידו, הם נהגו כך כדי לביישו וכדי להרבות את כבודם.³³⁶

והסגן נותנו לכהן גדול וכהן גדול עומד ומקבל וקורא". כן ציין לתיאור דומה במעמד הקהל (משנה, סוטה ז:ז-ח). יצוין כי בתשובתו (לעיל, הערה 21) אין בעל האור זרוע מביא ראיה למנהג מן המשניות הללו. אדרבה, הוא מתמודד עם הקושי שמהבבלי (יומא סט ע"א) משמע לכאורה שהעברת ספר התורה בין כמה אנשים נעשית "משום כבודו דכהן גדול" ולא משום "ברב עם". ראה שם כיצד יישב זאת.

329 מסכת סופרים יד:ט (מהד' מ' היגער, ירושלים: מקור, תש"ל, עמ' 263): "אינו מן המובחר שיעמוד החזן יחידי לפני התיבה, אלא שיעמדו עמו אחד לימינו ואחד לשמאלו, כנגד שלשה אבות".

330 כאן הפנה ישירות לפסוק, ולא לסוגיית הבבלי בפסחים (לעיל, הערה 320) כפי שעשה בתשובתו, לעיל, הערה 21.

331 בעוד ר"י אור זרוע בשני המקומות מביא ראיות למכירת מצוות ממקורות תלמודיים שונים, ר' יהודה החסיד משתית את דבריו בנושא זה על הנמקה מוסרית (ראה לעיל, ליד הערות 18–20). אורבך (לעיל, הערה 25, עמ' 391–392) טוען כי השוואה זו מחזקת את הדעה שר"י החסיד לא היה איש הלכה מובהק.

332 מהרי"ל (לעיל, הערה 2), עמ' תמט: "אמר מהר"י סג"ל... דבא"ח [=צ"ל: א"ז] הביא תשובה אחת דמטעם ברוב עם הדרת מלך נוהגין ביש מקומות לקנות הוצאת [בכת"י: והגבהת] התורה והכנסה" (ההערות בסוגריים – של המהדיר, ש"י שפיצר).

333 משנה ברורה, סי' קמז, ס"ק ח.

334 ראה הציטוטים לעיל, ליד הערות 23 ו-26.

335 ראה לעיל, ליד הערה 325.

336 מקור זה נדון לעיל, ליד הערה 16 ואילך.

במקום אחר בספר חסידים מסופר שגם לגבי עלייה לתורה התעוררו מריבות: "ומתחילה לא היו קורין בתורה אלא תלמידי חכמים המוכנין לכך".³³⁷ אולם, "וכשגברה ידי חזנים אוהבי שוחד ויד הרשעים אוהבי כבוד... וגם חתן תורה וחתן בראשית התחילו לתת שוחד לחזנים, וגם היו מתקוטטות המשפחות, זאת אומרת ממשפחתו לעמוד", או אז "התחילו ששליח ציבור יקרא בתורה אף עמי הארץ כדי להפיס דעתן. ומעת שקבלו החזנים שוחד קורין הכל".³³⁸

יושם לב, במקור האחרון אין מדובר על מכירת עלייה אלא על שיחוד החזן כדי לזכות בעלייה. אולם, ייתכן שהמנהג למכור עליות, ואולי גם מצוות אחרות, בא כדי למנוע את תופעת השוחד לחזנים ואת המריבות. שכן, ברגע שהמצוות נמכרות למרבה במחיר, אין עוד מקום לשוחד ולמריבה. אמנם, לפי האמור בקטע הייתה התוצאה של המריבות בנושא העליות ששליח הציבור התחיל להעלות לתורה "אף עמי הארץ" ולא רק "תלמידי חכמים". אך אפשר ששינוי זה לא שם קץ למריבות. שכן, גם אם "הכל" עולים לתורה עדיין יש מקום למריבות בשאלה מי יעלה בשבת זו ומי יידחה לאחרת, מי יזכה לעליות במועדים מיוחדים, כגון בחגים או בקריאת חתן תורה וחתן בראשית, וכדומה.

עדות נוספת מאשכנז על תשלום לחזן כדי להיקרא לתורה מצויה בקובץ "מנהגי וורמייזא ומגנצא": "אחד נותן לחזן מעות כדי שיקראינו בכל פעם להיות קורא בתורה בשבת ובחול, אמרו זקני העיר לא יתכן שבעבור מעות שאחד יקרא בתורה ואחרים לא יקראו".³³⁹

מאחת התקנות שתוקנו בקהילות הריינוס בראשית המאה הי"ג³⁴⁰ ניתן ללמוד שהיו מקרים שבהם פנו לגויים כדי שהללו יקבעו בענייני בית הכנסת ובהם נושא "גלילת התורה" (או: "ספר תורה"). וזה לשון התקנה:³⁴¹ "וכל מי שיעמיד חזן³⁴² או גלילת התורה³⁴³ או כל צרכי צבור ע"פ גוים יהא בנידוי ובשמתא ובאחרמתא מי שיעשה הדבר

337 בהתאם לדין התלמוד, לעיל, ליד הערה 12.

338 ספר חסידים, לעיל, הערה 20, סי' תע-תעא, עמ' 134. על שנאה וקטטות בין החזן לבין המתפללים ראה עוד שם, סי' תתשצד-תתשצה, עמ' 191.

339 הרב מ' הרשור, "מנהגי וורמייזא ומגנצא, דבי רש"י ורבותיו ומנהגי אשכנז של הרוקח", גנוזות, ב (תשמ"ה), עמ' כ. לדעת הרשור (שם, עמ' יב), חיבור זה "מוקדם לדורו של המהר"ם [מרוטנבורג]. מקבילה לקטע זה מצויה בספר מנהגים דבי מהר"ם (לעיל, הערה 42), עמ' 14. הרשור (שם, עמ' יא) מציין שבשני החיבורים יש כעשרים קטעים משותפים המעידים על מקורות משותפים של חיבורים אלו.

340 התקנות מופיעות בכמה מקורות: כ"י מונטיפיורי 136 (להלן: כ"י צ); כ"י מונטיפיורי 130 (להלן: כ"י ר); שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, דפ' פראג, סי' אלף כב (להלן: מ) [ומקביל אליו, בשינויים קלים: כ"י מונטיפיורי 146]. המקורות הובאו אצל: L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, Connecticut: Greenwood Pr., 1972, עמ' 218 ואילך. לדבריו (שם, 220-224) מקורות אלו משקפים שלוש מועצות שונות שנערכו במגנצא ובשפירא ברבע הראשון של המאה השלוש עשרה ובהן אושרו התקנות, וכ"י צ מתעד את המועצה המוקדמת מבין השלוש (ייתכן ששינויים מאוחרים חדרו לתוך המקורות).

341 הציטוט להלן – על פי כ"י צ, עם שינויי נוסח שיצוינו בהערות (שם, עמ' 227).

342 חזן – בכ"י ר: "סגן". על המונח "סגן" ראה לעיל, ליד הערה 70.

343 גלילת התורה – בכ"י ר, מ: "ס"ת".

הזה וגם המתפלל והגולל.³⁴⁴ פנייה לגויים בעניינים אלו מעידה אף על מריבות בתוך הקהילה.

אכן, ממקורות מאוחרים יותר ניתן להיווכח שמכירת עליות נועדה למנוע מחלוקות, או לכל הפחות נתפסה ככזו. ר' אליה שפירא מפראג (1660–1712) חשש לבטל את המנהג למכור חתן תורה, בין היתר משום שזה "ירבה מחלוקת, שכל אחד יאמר שהוא מוכתר בתורה או [מגדולי הקהל]. אך הוא מוסיף: "מכל מקום ראוי ליזהר שלא לקנות"³⁴⁵ אלא למוכתר [בתורה] או מגדולי הקהל.³⁴⁶

גם בקהל "עדת ישרון" באמשטרדם בראשית המאה הי"ט תיקנו למכור את חתני תורה ובראשית, "מפני דרכי שלום ולמעט במחלוקות".³⁴⁷

גם מבין החכמים והחוקרים שעסקו בנושא זה יש מי שסברו שמכירת המצוות נועדה – באופן בלעדי או בנוסף לנימוק של אחזקת בית הכנסת, צדקה לעניים וצורכי הקהילה (ראו להלן) – למנוע מריבות בין המתפללים על חלוקת העליות והכיבודים.³⁴⁸

3. לאחזקת בית הכנסת, לפרנסת עניים ולצרכים אחרים של הקהילה

כפי שראינו, יש עדויות רבות לכך שהכספים ממכירת מצוות שימשו לאחזקת בית הכנסת, לצורך "צדקה" לעניים ולצרכים נוספים של הקהילה.³⁴⁹ ברם, אין בכך עדיין כדי להוכיח שזו הייתה הסיבה ההיסטורית להיווצרותו של מנהג זה.

אכן, מבין מלקטי המנהגים והחוקרים יש מי שסברו כי מכירת המצוות נולדה – באופן

344 והגולל – בכ"י ר, מ: אינו.

345 יערי (לעיל, הערה 44), עמ' 108, סבר שיש להגיה "שלא למכור" במקום "שלא לקנות". אולם, ייתכן שהכוונה היא שקונה העלייה יקנה אותה עבור אחד "מגדולי הקהל". השווה לאמור לעיל, ליד הערה 301.

346 אליה רבה, סי' תרסט, ירושלים: מקור הספרים, תשנ"ט, עמ' תשסג, סע' טז.

347 מליץ יושר, כולל כל המנהגים שתיקן ויסד... אהרן משה יצחק בן אברהם [גרנבוים] לעדתו, דעת ישרון באמשטרדם, אמשטרדם, תקס"ט, דף ו ע"ב (צוין אצל יערי [לעיל, הערה 44], עמ' 109, הע' 15).

348 מהר"ם מינץ (לעיל, הערה 76), עמ' כ–כא (על המנהג למכור "סגן" אשר קובע מי יעלה); ים של שלמה, גיטין, פ"ה, סי' כח (לגבי "סגן", כנ"ל): "ותיקון גדול הוא, חדא דלא אתי לאנצויי, ועוד בעבור הצדקה"; יערי (לעיל, הערה 44, עמ' 105, על המנהג למכור חתני תורה ובראשית): "במקצת עשו כך כדי להרבות בהכנסות הקהילה, כשם שמכרו שאר מצוות, ובמקצת כדי למעט בקטטות"; אשכנזי (לעיל, הערה 1), עמ' 89; ר"א ביטון (לעיל, הערה 101), עמ' פב, הערה צג: "והטעם למכירת המצוות הוא כדי למנוע קטטות ומחלוקות וגדול השלום"; הרב א"מ פאניז'יל, להלן, ליד הערה 359; לנדוי, "ממנהגי יהדות אשכנז (פרושים) בארץ-ישראל", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 102, סע' 1: "כדי למנוע הפליות"; סטבון והטל, "ממנהגיהם של יהודי תוניסיה", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 505, הע' 4: "להכניס כסף לקופת בית הכנסת... [ו]העיקר, למנוע מחלוקת מהמתפללים הרבים הרוצים לעלות לתורה בעליות מסוימות"; טלבי, "מכירת עליות" (לעיל, הערה 3), עמ' 94.

349 ראה לעיל, הערות 273–290.

בלעדי או בצירוף לנימוק של מניעת מריבה – בשל הצרכים הכספיים של בית הכנסת, הקהילה ועניי העיר.³⁵⁰

כך ניתן ללמוד גם מתשובה של ר' משה מטרנאני (שאלוניקי-צפת, המאה הט"ז), ולפיה הכסף ממכירת מצוות "כבר הוא ידוע בכל הקהילות שהוא לעניים או לתלמוד תורה כמו שיסדרו הגבאים". יתר על כן, אלמלא הנדבות לצורך עשיית מצוות, שמתחלקות לעניי הקהל, "לא היה מספיק בשום קהל מה שנותנים בכל שבוע או בכל חדש לקופה".³⁵¹

גם במקורות הלכתיים אחרים אנו מוצאים כי הנימוק (או אחד הנימוקים) למכירת מצוות הוא צורכי בית הכנסת.³⁵² בשאלה שנשאלה בימינו מסופר על בית כנסת שבו "הוחזק אחד מנכבדי הקהל להדליק... נרות חנוכה בברכה בכל שנה, ועתה קופת ביה"כ כמצב דחוק ונתועדו הגבאים למכור את זכות המצוה לכל המרבה במחיר".³⁵³

4. חיבוב מצווה וכבוד התורה

ר' יעקב בן הרא"ש (אשכנז-ספרד, מאות י"ג–י"ד) בחיבורו מביא את דין התלמוד ביחס לגלילה, "גדול שבכולם גולל", ומוסיף: "ורגילים באשכנז לקנותה בדמים יקרים לחבב המצוה".³⁵⁴ טעם זה בנוגע לגלילה הובא גם על ידי פוסקים מאוחרים יותר.³⁵⁵ יש מי שהסיק מן הטעם של חיבוב מצווה כי המעלה בדמיה של הגלילה קודם ל"גדול" במצווה זו.³⁵⁶

ר' יוסף קולון (איטליה, המאה הט"ו) נשאל לגבי המנהג למכור את העלייה הראשונה לתורה בשבת בראשית למי ש"מתנדב מעות לצורך מאור בית הכנסת", ושהכוהן קונה

350 ראה, למשל, ר"א לעווזאהן (לעיל, הערה 259): "והמנהג נסתעף לטובת עניים ולצרכי ב"הכנס [בית הכנסת]"; וממנו כנראה העתיק הירשאוויץ (לעיל, הערה 14), עמ' 276; אסף (לעיל, הערה 7, עמ' 11, בנוגע למצוות הרבות שנמכרו באשכנז): "כדי להרבות את ההכנסות לטובת בית-הכנסת או לקופת הצדקה גילו אבותינו כח-המצאה ניכר, וחידשו כמה כיבודים שלא נשאר להם זכר בדורות האחרונים"; יערי (צוטט לעיל, הערה 348): "להרבות בהכנסות הקהילה... [ו]למעט בקטטות"; כך גם דעת טלבי, "מכירת עליות" (לעיל, הערה 3), עמ' 94, 99.

351 שו"ת מבי"ט, לעיל, הערה 275.

352 שו"ת מהרי"ק, סי' ט: המנהג למכור עליית הכהן בשבת בראשית למי שמנדב שמן למאור הוא משום כבוד התורה וחיבובה, ו"גם מתוך כך שמן למאור מצוי יותר בריוח"; ר' א' בן אברלי ווירמש (מיץ, המאה הי"ט), מאורי אור, ח"ג, ברוקלין: אחים גולדנברג, תשנ"ב (ד"צ מיץ, תקע"ט), לה, ע"א: "סדר הקוראים שהוא מדין התלמוד ופוסקים נתבטל ברוב הקהלות מפני הכנסת צדקה וקניית הסגן לצורכי בית הכנסת".

353 זה שנהג להדליק טען שיש לו חזקה במצווה ואף מוכן לתרום בעדה, אך הגבאים טענו "כי במכירת המצוה ישיגו סכום יותר גבוה". השאלה נשלחה לר' שלמה בן שמעון, חבר בית הדין הרבני הגדול. לא צוינו תאריך או פרטים על בית הכנסת. א' שפיר (עורך), האיגוד, בת ים: איגוד בתי הכנסת הספרדים, חנוכה תשס"ח, עמוד שני [לא ממוספר].

354 טור, או"ח, סי' קמז.

355 ראה, למשל, שו"ע, שם, סע' א; מגן אברהם, שם, ס"ק ג.

356 מגן אברהם, שם.

מצווה זו או מוחל על כבודו ויוצא מבית הכנסת. המהרי"ק מצדד במנהג זה באמרו "שהוא כבוד התורה ועלויה, דפשיטא שהיא מתעלה כשקופצים לקרות קריאת פתיחתה בדמים אין לך (חביב) [חבוב] התורה גדול מזה".³⁵⁷ גם ר' אליעזר פאפו (סרייבו, בוסניה, נפטר 1828) כותב: "ושמעתי שיש מקומות שמוכרין ההדלקה ובודאי שזהו חיבוב מצוה ומנהג יפה הוא".³⁵⁸

בעקבות דברי המהרי"ק כתבו שניים מחכמי ירושלים הספרדיים במחצית השנייה של המאה הי"ט שמכירת מצוות (בכלל) טעמה, בין היתר, משום "חיבוב מצווה" ו"כבוד התורה" שיש בכך שכל אחד חפץ לזכות במצווה ומוכן לשלם עליה בדמים יקרים. לדעת הרב אלישר נימוק זה מצטרף לנימוק של אחזקת בית הכנסת וצורכי העניים. לדעת הרב א"מ פאניז'יל (1850–1919), לצד נימוקים אלו יש למכירה נימוק שלישי, מניעת מריבות.³⁵⁹

5. השתדלות במצווה: ראוי לקנותה בכסף ולא לעשותה בחינם
ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא (גרודנה, ליטא, נפטר 1794) כותב: "וראוי לאדם להשתדל לקנות עלייה קודם ראש השנה לעלות לתורה ביום ראש השנה". את נימוקו לכך: "ועיקר המצוה דוקא לקנות אותה בדמים ולא בחנם",³⁶⁰ הוא מבסס על דברי הזוהר על הפסוק (שמות כה:ב) "וַיִּקְחוּ לִי תְרוּמָה".³⁶¹ ואלו דברי הזוהר (בתרגום לעברית):

- 357 שו"ת מהרי"ק, לעיל, הערה 173 (הסוגריים במקור).
- 358 פלא יועץ, ערך "הדלקה", פרעסבורג, תרכ"ה, עמ' פא. סרייבו הייתה אז חלק מן האימפריה העות'מאנית.
- 359 שו"ת עולת אי"ש (לעיל, הערה 172, דף ז, ע"א–ע"ב). הרב פאניז'יל היה ראש הרבנים הספרדיים בירושלים.
- 360 יסוד ושורש העבודה, מהד' חדשה מתוקנת, ירושלים: מכון הרי פישל, תשי"ט, שער יא, פרק שני, עמ' שב. החיבור "יסוד ושורש העבודה" (נדפס לראשונה בשנת תקמ"ב) הוא ספר מוסר קבלי המדריך את האדם בהתנהגותו היומיומית, בתפילתו ובקיום מצוות. על הספר ומחברו ראה: י' קלוזנר, "ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא – החסיד בין המתנגדים", ספר אסף (בעריכת מ"ד קאסוטו ואחרים), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ג, עמ' 427–432; הרב שאר-ישוב כהן, יסוד ושורש העבודה, שם, מבוא, עמ' 9–30; מ' פייקאז', בימי צמיחת החסידות, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ח, עמ' 51–53.
- 361 זוהר, פר' תרומה, וילנא: האלמנה והאחים ראם, תרפ"ד, דף קכח, ע"א (במהד' ר"ר מרגליות, מהד' רביעית מתוקנת, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ד, הנוסח כמעט זהה): "וַיִּקְחוּ לִי, האי מאן דבעי לאשתדלא במצוה ולאשתדלא ביה בקודשא בריך הוא, אצטריך דלא ישתדל ביה בריקנייא ובמגנא, אלא אצטריך ליה לבר נש לאשתדלא ביה כדקא יאות כפום חיליה... אשתדלותא דקודשא בריך הוא למנדע ליה – כל מאן דבעי זכי ביה בלא אגרא כלל, אבל אשתדלותא דקודשא בריך הוא דקיימא בעובדא – אסיר לנטלא ליה למגנא ובריקנייא, בגין דלא זכי בההוא עובדא כלל לאמשכא עליה רוחא דקודשא אלא באגר שלים... כל מאן דבעי לאשתדלא לאעברא מניה רוח מסאבא... ההוא עובדא דבעי לאשתדלא ביה בעי למקני ליה באגר שלים בכל מה דיבעון מניה בין זעיר בין רב. בגין דרוח מסאבא איהו אודמן תדיר במגנא ובריקנייא... ורוח קודשא לאו הכי אלא באגר שלים ובאשתדלותא רב סגי".

"ויקחו לי", מי שרוצה להשתדל במצוה ולהשתדל בקב"ה, צריך שלא ישתדל בו ריקם ובחנם, אלא האדם צריך להשתדל בו כראוי לפי כחו... השתדלות של הקב"ה לדעת אותו – כל מי שרוצה זכה בו בלא שכר כלל. אבל השתדלות הקב"ה העומדת במעשה – אסור לקחת אותו בחנם וריקם, משום שלא יזכה במעשה ההוא כלל להמשיך עליו רוח של הקדושה, אלא בשכר שלם... כל מי שרוצה להשתדל להעביר ממנו רוח הטומאה... מעשה ההוא שרוצה להשתדל בו, צריך לקנות בשכר מלא, שיתן כל מה שמבקשים ממנו, בין מעט ובין רב. משום שרוח הטומאה הוא מזומן תמיד בחנם ובריק... ורוח של הקדושה אינו כן, אלא בשכר מלא ובהשתדלות גדולה ורבה.³⁶²

האדמו"ר ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב³⁶³ (1785–1841)³⁶⁴ הסיק מדברי הזוהר הללו מסקנות אחדות לגבי עשיית מצוות. כמה מהן נוגעות לנושא קניית מצוות: (א) השתדלות בתורה ובידיעת השם יכולה להיעשות גם בחינם, "אבל השתדלות מעשה המצות צריך דוקא שיוציא ע"ז [=על זה] מעות".³⁶⁵ (ב) אם בפני אדם עומדות שתי מצוות, האחת בחינם והשנייה שעליו להוציא עבורה מעות, "ישתדל ביותר באותה מצוה שיצטרך להוציא מעות, כגון כיבוד להכניס לברית, או שיעלה לתורה". (ג) אם רוצה אדם באמצעות מעשה המצוות "להעביר ממנו מדות רעות", שמקורן ברוח הטומאה, "אזי כשיקנה איזה מצוה, יתן כל מה שיבקשו ממנו בפעם ראשון". במקום אחר בחיבורו מציין רצ"א שפירא כי על דברי זוהר אלו "סמכו אנשי מעשה הקדמונים בעת שכיבדו אותם בכיבודא דמצוה במילת בן זכר"³⁶⁶ וכיוצא, ואפילו לעלות לתורה, היו נותנים דבר מה לצדקה בכדי שלא תהיה המצוה במגנא [=בחינם].³⁶⁷ להסתמכות על דברי הזוהר הללו עשויה להיות השלכה הלכתית. ר' יוסף חיים מבבל (בגדד, המאה הי"ט)³⁶⁸ נשאל על שני סנדקים של בנים שנולדו ביום אחד ולא ידוע מי מהם נולד קודם, אשר נזדמנו בשבת אחת לבית הכנסת. אחד הסנדקים קיבל את הסנדקאות בחינם, וחברו קנאה במעות, והשאלה היא למי יש לתת קדימה בעלייה

362 התרגום לעברית לקוח מתוך ספר הזהר עם פירוש הסולם לר"י אשלג, ירושלים: מ' קלאר, תשנ"ה, כרך ט, פר' תרומה, עמ' יג.

363 דינוב (Dynów) היא עיירה במחוז ז'שוב בדרום פולין, השתייכה לגליציה.

364 ר' צ"א שפירא מדינוב, אגרא דפרקא, מהד' צ"א פנט, בני ברק: מוסדות "בני שלשים", תשנ"ט, אות קצט. ספר זה נדפס לראשונה בלבוב, תרי"ח (1858). חיבר את "בני יששכר". היה תלמידו הקרוב של ר' יעקב יצחק הורוביץ, ה"חזוה" מלובלין. עודד את העיסוק בספר הזוהר, ראה למשל דבריו במעין גנים (הגהות על אור החיים לר' יוסף יעב"ץ), פרק א, אות ב (זאלקאוו, תר"ח, דף ד, ע"א), ובהוספות מהרצ"א (על סור מרע ועשה טוב לר' צבי הירש אייכנשטיין מזידיטשוב), אות ט (הוצאה מתוקנת, ירושלים: נ"צ רוטנברג, תשנ"ו, עמ' ח).

365 באגרא דפרקא, שם, אות שיג, קובע רצ"א שפירא כי גם מצווה מדברי חכמים יש לקיים בשכר, ומביא לדבריו ראיה מבבלי ברכות ט ע"ב. ראה שם.

366 הכוונה להכניס את הבן לברית. השווה לדבריו שם, אות קצט.

367 רצ"א שפירא (לעיל, הערה 364), אות רפא.

368 שו"ת תורה לשמה, סי' נ. ראה עוד לעיל, הערה 189.

לתורה. המשיב מסיק מדברי הזוהר דלעיל כי "המצוה שבאה לידי האדם בממון יש לה מעלה גדולה ונשגבה מאוד על המצוה שבאה לידי האדם בחינם", ולכן יש להעדיף את הקונה, גם אם הוא צעיר יותר.³⁶⁹

על סמך דברי הזוהר הנ"ל מוכיח בעל החפץ חיים בחיבורו אנשים שבעת מכירת עליות "לצרכי הוצאות בהמ"ד" דרכם לצאת החוצה ולעשות מניין לעצמם, כדי שלא יצטרכו להוציא מכספם. לדבריו, טעותם היא שאינם מבינים ש"עיקר המצוה תלויה בהוצאת מעות עליה", וקוני העליות זוכים, מלבד בעליות עצמן, שכספם משמש לאחזקת בית המדרש.³⁷⁰

בניגוד לדעות שהובאו לעיל, האדמו"ר ר' שלום פרלוב מבראהין קבע על סמך קטע אחר בזוהר להפך – שאין זה ראוי למכור עליות.³⁷¹ הוא מסתמך על דברי הזוהר לפרשת ויקהל, ולפיהם כשנכנסים בשבת לבית הכנסת אסור להתעסק "אפילו בצורך בי כנישתא [=בית הכנסת]",³⁷² ומי שעוסק בדברים אחרים נחשב "מחלל שבת".³⁷³

ח. דרכים שונות לחלוקת מצוות שלא באמצעות מכירה

1. לפי חשיבות העולה

מעיקר הדין נקבע בתלמוד הבבלי כי לאחר כוהן ולוי דרך חלוקת העליות היא בהתאם למעלתם של העולים, כשבראש תלמידי חכמים: "אחריהן קוראין ת"ח הממונין פרנסים על הצבור... ואחריהן ראשי כנסיות וכל אדם".³⁷⁴ כך הובא להלכה בפוסקים.³⁷⁵

369 על משקלה של הקבלה בפסיקתו של מהרי"ח, בעיקר בחיבורים בן איש חי ושו"ת רב פעלים, ראה: ש' מונדני, הרב יוסף חיים ומשנתו ההלכתית כפי שהיא משתקפת ב"בן איש חי", עבודת דוקטור, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה, עמ' 192–221. גם בשו"ת תורה לשמה המחבר מסתמך בכמה מתשובותיו על הזוהר ועל כתבי האר"י ור' חיים ויטאל. ראה, למשל, שם, סי' א, מ, קנח.

370 אהבת חסד, לעיל, הערה 136.

371 האדמו"ר מבראהין, בהמשך לדבריו שצוטטו לעיל, הערה 168: "מזוה"ק [=מזוהר הקדוש] נראה דאין לנהוג כן".

372 ספר הזהר עם פירוש הסולם לר"י אשלג, ירושלים: מ' קלאר, תשנ"ה, כרך י, פר' ויקהל, עמ' סח, סע' רו: "צלותא דשבתא... כיוון דעאלו עמא קדישא לבי כנישתא, אסיר לאשתדלא אפילו בצורך בי כנישתא, אלא במלי תושבחן וצלותא, ואורייתא, וכדקא חזי לון". בתרגום לעברית של פירוש הסולם, שם: "תפלת השבת... וכיוון שבאו העם הקדוש לבית הכנסת, אסור לעסוק אפילו בצרכי בית הכנסת, אלא בדברי תשבחות תפלה ותורה, וכראוי להם". האדמו"ר מבראהין, שם, מוסיף כי הנוהגים למכור עליות סבורים, מן הסתם, שאין זה קרוי "צורך בי כנישתא" אלא "צרכי הקריאה, אבל פשטות לשון הזוהר לא משמע כן".

373 הזהר, שם, סע' רח: "ומאן דאשתדל במלין אחרנין, ובמלין דעלמא, דא איהו בר נש דקא מחלל שבתא". בתרגום של פירוש הסולם, שם: "ומי שעוסק בדברים אחרים ובדברי העולם, זה הוא אדם שמחלל שבת". דברי זוהר אלו, האוסרים לעסוק בשבת בבית הכנסת בצורכי ציבור, מנוגדים להלכה שקבעה (שו"ע, או"ח שו"ו) כי "חפצי שמים... כגון חשבונות של מצווה" מותרים בשבת. כבר העיר על כך ר' מ"י וייס, בית יחזקאל, בני ברק: המחבר, תשכ"ו, עמ' צט.

374 לעיל, הערה 12, וראה שם הציטוט המלא.

375 רמב"ם, תפילה פ"ב הי"ח: "וכל מי שהוא גדול מחברו בחכמה קודם לקרות"; אור זרוע (לעיל, הערה 22), אות יב; שולחן ערוך, או"ח קלו"א.

אכן, היו מקומות שבהם לא מכרו עליות אלא נהגו להעלות לפי סדר החשיבות. ר' אברהם חיים אדאדי (אב"ד בטריפולי-צפת, 1801–1874) מעיד: "ברוב המקומות שראיתי, ובפרט בע"הק [=בעיר הקודש] צפת... אינם מוכרים העליות, אלא קורין לכל אחד כפי מעלתו וחשיבותו".³⁷⁶

גם במקומות שנהגו למכור "סגן", אשר קבע מי עולה, הורה מהר"ם מינץ שה"סגן" יעלה את הקרואים לפי החשיבות, "הגדול לפי גדלו, והקטן לפי קטנו", כדין התלמוד, שכן דין זה נועד למנוע מריבות.³⁷⁷ גם במקורות נוספים מצאנו שה"סגן" צריך להעלות את הקרואים לפי חשיבותם.³⁷⁸

בבית הכנסת האיטלקי בירושלים במאה הכ' נקבע סדר העדיפויות בהעלאה לתורה כדלקמן: ראשונים "בעלי תואר רבני, לפי רמת תוארם (רב, חבר, משכיל, לפי הסדר)". אחריהם, "שאר העולים אך ורק לפי סדר גילם; אין להתחשב בכל גורם אחר", גם לא ב"חיוב", מלבד בר מצווה ותוקע בראש השנה.³⁷⁹

2. לפי גורל

דרך נוספת שבה השתמשו לחלוקת מצוות הייתה גורל. ר' שם טוב גאגין מעיד כי בלונדון נהגו לחלק את העליות החל מאמצע המאה הי"ז לפי גורל, ובזמנו (ראשית המאה הכ') "לפי ראות עיני הפרנס [=פרנס החודש]".³⁸⁰

ר' יהונתן אייבשיץ בדרשתו בקהילת מיץ בשנת תק"ו (1746) שיבח את מתפללי בית הכנסת בפראג שאינם מוכרים עליות, אלא "בכל בתי הכנסת היה חוזר בגורל", וקבעו "חוק קבוע" שיתן כל עולה לצדקה.³⁸¹ חלוקת מצוות בדרך של הגרלה נהגה גם במקומות נוספים.³⁸²

376 ר' אברהם חיים אדאדי (טריפולי, המאה הי"ט), שו"ת ויקרא אברהם, ליוורנו, תרכ"ה, קונטרס אמר שומר, קיד, ע"ב, סי' מו.

377 שו"ת מהר"ם מינץ (לעיל, הערה 76), עמ' כ–כא. על פיו פסק בנוהג כצאן יוסף (לעיל, הערה 5), קריאת ס"ת, אות יב, עמ' קמ, ש"אין לו דין ודברים לומר, הלא קניתי הסגן בעד מעותי ואוכל לעשות עם שלי מה שארצה".

378 לבוש, לעיל, הערה 134. דברי הלבוש הללו הובאו על ידי רבים, לעתים שלא בשמו. ראה, למשל, ערוך השולחן, לעיל, הערה 80: "ומ"מ [=ומכל מקום] אם אחד קונה כל העליות ומכבד לאחרים יראה שיהיה לפי הכבוד ושלא יהיה בזיון התורה"; היילפרין (לעיל, הערה 140), עמ' 129, תקנה שצא(ד) של ועד קרעמזיר משנת תמ"א (1681), ועמ' 182, תקנה תקכז(ד) של ועד קוניץ משנת תע"ג (1713).

379 מ' הרטום, המנהג האיטלקי בירושלים עיה"ק, ירושלים: מ' הרטום, תשכ"ו, עמ' 55–56.

380 ר' שם טוב גאגין (לעיל, הערה 245), סע' מד, ושם, בעמ' רצד, הערה שכח, הביא את נוסח ההסכמות שנעשו בעניין זה בקהילת "שער השמים" בלונדון בשנים תכ"ד ותל"ד. על "פרנס החודש" ראה לעיל, הערה 71.

381 ר' י' אייבשיץ, יערות דבש, ח"ב, דרוש ג, ירושלים: מכון ירושלים, תשמ"ד, עמ' נא, וראה: מקורי מנהגים (לעיל, הערה 259, בעמ' 40): "ובביכ"נ של פראג לא מכרו סגן, אלא ב'גורל'". ר"י אייבשיץ כיהן כרב במיץ לאחר כהונתו כרב בפראג.

382 למשל, בקהילת קוטנפלאן (Kuttanplan) שבמורביה, כאשר המחירים נקבעו מראש. ראה:

אולם, היו מקומות שבהם לא שימש הגורל פתרון חלופי כללי למכירת עליות, אלא פתרון נקודתי לבעיה מסוימת שהתעוררה בקשר לעליות או לשם הכרעה בעליות מסוימות. באשכנז, החל מן המאה הי"ז, מצאנו שהשתמשו בגורל לשם חלוקת עליות במקום שלא ניתן היה להכריע בין שני "חיובים" שזכותם שווה.³⁸³ מנהג זה נהג גם מחוץ לאשכנז.³⁸⁴

בקהילות מסוימות באיטליה במאה הי"ז נהגו בשבת בראשית לקרוא ראשון לתורה את חתן תורה או את חתן בראשית, גם אם היה כוהן בבית הכנסת. כדי להכריע מי מהשניים יזכה בעלייה הטילו גורל.³⁸⁵ מאוחר יותר נמסר בעדות מן המאה הכ' כי בקהילת אליסנדריה שבאיטליה נהגו להפיל גורל בערב יום כיפור אחרי מנחה כדי לקבוע מי יהיו חתני תורה ובראשית.³⁸⁶

הרב יששכר ברמן פרנקל, שכיהן כרבה של שנייטך שבבוואריה (כיום חלק מגרמניה),

יערי (לעיל, הערה 44), 211, הע' 23; בקהילה האשכנזית באמשטרדם נהגו להשתמש בספרי התורה והפרוכות של היחידים (להבדיל משל ציבור) על פי גורל, אך מאוחר יותר שינו זאת ונהגו להשתמש בהם על פי סדר קבוע. ראה: מנהגי אמשטרדם (לעיל, הערה 46), עמ' קפט, סע' א. לגבי הגרלה על עליות לתורה ראה עוד במקורות שציין דורון הרצוג, גורל אחד: תולדות ההגרלות בעם ישראל, ירושלים: אפיק אחר, 2003, עמ' 36, הע' 2.

383 ראה: מנהגים דק"ק וורמישא, ח"ב (לעיל, הערה 56), עמ' קסג, (בפרשת בא, שנת תי"א, 1651, ה"פרנס" והשמש בוורמייזה הטילו גורל בין שני לווים שנשותיהם ילדו באותו שבוע); ר' י' רישר (גרמניה, מאות י"ז–י"ח), שו"ת שכות יעקב, ח"ב, סי' קכט (הורה בהיותו בוורמייזה להכריע בין שני נערי בר מצווה מי יקרא בתורה על ידי הטלת גורל); תקנות בית הכנסת הקדום בברלין משנת תקנ"ו, ראה: יוסף מייזל, "קונטרס 'בית הכנסת הקדום' דק"ק ברלין", סיני, יח (תש"ו), עמ' רלה, סע' ח; תקנות ר' צבי הירש, אב"ד ברלין (לא צוינה שנה). ראה: ר' אלי' [ה] יוחנן גוראריי' [ה], "מנהגי ק"ק בערלין", בתוך: הרב א' ברגר (עורך), זכור לאברהם, חולון: בית מדרש ישיבת אליהו, תשנ"ו, עמ' תקנז, סי' קי.

384 ראה: ר' מ' יפה (פולין, מאה ט"ז), לבוש החור, או"ח, סי' רפב:ז, בהג"ה (הכרעה בין חתן שמזמרין אותו ובר מצווה, וכן בין אבי הבן למוהל של ילד אחר). הביאו מגן אברהם, שם, ס"ק יח; ר' מ"מ קרוכמל (ניקלשבורג, מורביה, המאה הי"ז), שו"ת צמח צדק, סי' כה (הכרעה בין בעלי יארצייט); טיקטין, פולין, המאה הי"ח, ראה: נדב, לעיל, הערה 131, עמ' 113, סע' יט (הכרעה בין חתנים ביחס לגלילה, כוהן או לוי); מנהגי אמשטרדם (לעיל, הערה 46, עמ' קצח, סע' טז–יז) (הכרעה בין שני אבות המביאים את בנם בפעם הראשונה לבית הכנסת, איזה ילד יקבל "עץ חיים"); החיד"א (ירושלים-ליוורנו, המאה הי"ח), לעיל, הערה 249, סי' ג, סע' יד(ב) (כדי להכריע בין שני אבות לבנים שנולדו בשעה אחת, שני חתנים או שני "מדליקים"); "תקנות קהלת פרשבורג" (לעיל, הערה 158) (משנת 1740), עמ' עג, סע' י (כדי להכריע בין בעלי חיובים); "תקנות קהלת באניהאד" (לעיל, הערה 162), עמ' צט, סע' יד (כנ"ל).

385 ר' ש' באר (פוסומברונה, איטליה – ירושלים, נפטר תל"ד או תל"ה), שו"ת באר עשק, ויניציאה, תל"ד, סי' ט, עמ' יד. בשו"ת מים רבים לר' ר' מילדולה (ליוורנו, 1685–1748), אמשטרדם, תצ"ז, או"ח, סי' ד, בשאלה, מתואר מנהג (המקום אינו נזכר) ולפיו העולה ראשונה בפרשת בראשית היה נקבע בגורל, והכוהנים היו מוחלים על כבודם ויוצאים.

386 הרב מ' הרטום, הובאו דבריו אצל יערי (לעיל, הערה 44), עמ' 114, הע' 47.

הכריע בנושא תליית פרוכות וטסים לספר תורה שהוקדשו לבית הכנסת באמצעות גורל שערך בשנת תס"ב (1702).³⁸⁷

בטיקטין שבפולין נקבע בשנת תע"ו (1715) כי ספרי התורה שיוצאו מן הארון בהושענא רבא ובשמחת תורה ייקבעו "ע"פ [=על פי] הקלפי" ויירשמו אצל השמש, כדי שבשנה הבאה יוצאו ספרי תורה אחרים.³⁸⁸

רבה של תל אביב, הרב חיים דוד הלוי (1924–1998), השיב לשואליו כי מותר להטיל גורל על עליות בשבת, למניעת מחלוקת.³⁸⁹ עם זאת, עדיף לעשות זאת ביום חול, הן משום הלכות שבת³⁹⁰ והן כדי שמי שלא זכה בעלייה יוכל ללכת לבית כנסת אחר. הוא מזהיר שהגורל ייעשה בנוכחות כל המעוניינים ובפיקוח רב בית הכנסת, וכן שאין "לחשוש מאיש חשוב או עשיר שתורם הרבה לקופת בית-הכנסת".

3. לפי סדר הישיבה בבית הכנסת

חלוקת המצוות לפי סדר הישיבה, במקומות שנהגו כך, באה לעתים כתחליף למכירת המצוות בהכרזה ולעתים שימשה לצד המכירה, במקרה שמצווה מסוימת לא נמכרה.

בוורמייזה, במאה הי"ז, כאשר לא היה מי שקנה את המצווה שעליה הכריז השמש, חילק השמש את המצווה לפי סדר הישיבה בבית הכנסת, ומקבל המצווה היה צריך לפרוע סך מסוים להקדש.³⁹¹ בתקנות וורמייזה משנת תפ"ט (1729) נקבע שאם המצווה נשארה במחיר ההתחלתי שעליו הכריז השמש ולא הוסיפו על סך זה, אין היא נמכרת למציע אלא נמסרת לפי סדר המקומות בבית הכנסת.³⁹²

יהודי צנעא במאה הי"ח נהגו למכור מצוות בשבת,³⁹³ אולם עליות לתורה (כולל הקריאה) חולקו ללא מכירה: "ועכשיו המנהג לקרוא אותם כסדר הישיבה בבהכנ"ס זה אחר זה, רק שלפעמי' [ם] כשהקריאה ארוכה ואין בעל הסדר יכול לקרוא כולה [כלי להכינה מראש] מדלג הש"צ א' או ב' אנשים וקורא לזה כפי יכלתו, ובלבד שיהיו מעשיו לש"ש [=לשם שמים]".³⁹⁴

387 מ' הילדסהיימר (מהדיר), פנקס קהילת שנייטאך, ירושלים: מקיצי נרדמים, תשנ"ב, עמ' 186. על הרב ברמן ראה שם, עמ' 32–33.

388 נדב (לעיל, הערה 131), עמ' 391, סע' 538. חול המועד סוכות תע"ו.

389 הרב ח"ד הלוי, לעיל, הערה 243.

390 ראה רמ"א, או"ח שכב:ו: "ואסור להטיל גורל בשבת, אפילו ע"י אינו יהודי". הרח"ד הלוי מביא מדברי המשנה ברורה (שם, ס"ק כד), שאין לעשות גורל עם פתקים אך מותר "מתוך הספר כנהוג".

391 מנהגים דק"ק וורמיישא, ח"א (לעיל, הערה 25), עמ' כא, בהגהות. הסך שנקבע: ט"ז פשיטים.

392 שם, הערה 14.

393 שתילי זיתים, לעיל, הערה 199.

394 שתילי זיתים, שם, סי' קלו, ס"ק ג.

4. לפי גיל יורד

המהרי"ק (איטליה, המאה הט"ו) מעיד: "שנוהגין בכל גליל איטלייא שהולכים בקריאת התורה אחרי הזקנה ולא אחר החכמה".³⁹⁵

ר' יוסף תאומים (רב בלבוב ובפרנקפורט דאודר, 1727–1792) מזכיר מנהג "באיזה קהלות קטנות" לקרוא לפי הגיל, או להעדיף נשוי על רווק,³⁹⁶ גם אם מקדימים בשל כך עם הארץ לתלמיד חכם, והוא שולל מנהג זה מחמת היותו מנוגד להלכה.³⁹⁷

יהודי קוצ'ין נהגו למכור רק את עליות "סמוך" (העלייה הסמוכה לאחרון, ה"משלים") ומפטיר. ב"משלים" זכה החזן, ואת יתר העליות חילקו לפי סדר גיל יורד של המתפללים. גם אורח שנזדמן לבית הכנסת קיבל עלייה בהתאם לגילו.³⁹⁸

גם בבית הכנסת האיטלקי בירושלים במאה הכ' חילקו עליות, בין היתר לפי גיל יורד.³⁹⁹

395 שו"ת מהרי"ק החדשים, סי' מא.

396 העדפת נשוי על רווק נהגה גם במקומות נוספים. למשל: בקהילה האיטלקית בוונציה בתקנון משנת תכ"ג אסרו על מי שאינו נשוי או אינו בן עשרים להוציא ספר תורה ולקרוא (לעלות), מלבד בשמחת תורה, בשבת בראשית ובכר מצווה. ראה: קארפי (לעיל, הערה 176), סע' קכא, עמ' 131–132; בקהילה האשכנזית באמשטרדם אסרו על פנוי לעלות לתורה בשבת בבוקר בין שבעה הקרואים, אם אינו חיוב, פרט למפטיר, ומאוחר יותר הניחו לו לעלות רק בין שביעי לאחרון או למפטיר. ראה: מנהגי אמשטרדם (לעיל, הערה 46), עמ' קצז, סע' ו, אות ה; בהנהגת בית הכנסת דק"ק אשכנזים באמשטרדם (לעיל, הערה 184), סי' ג, סע' ז, נקבע שאם אינו חיוב, אינו מקבל עלייה או מצווה בימים נוראים, שבת שובה והושענא רבה. כן הגבילו פנוי בקבלת "סגן", ראה לעיל, ליד הערה 299; בשנייטאך שבבוואריה נהגו לפני שנת 1746 להעלות לתורה לפי "מי שהיה קודם בנשואין". ראה: הילדסהיימר (לעיל, הערה 387), עמ' 316. גם בקהילות מספר במחוז בורגנלנד (מטרסדורף, לקנבך, אייזנשטאט, צעהלים) לא היה רווק עולה לתורה בשבת וביום טוב אלא למפטיר בלבד, ובצעהלים גם לא קיבל פתיחת ארון והוצאה והכנסה. ראה: הרב טויסיג (לעיל, הערה 15), ח"ב, עמ' רכא, סע' לח והע' א. בפרסבורג ובבאניהאד קיבל בחור רק מפטיר, להוציא בד' פרשיות. ראה: "תקנות קהלת פרשבורג" (לעיל, הערה 160), עמ' עג, סע' ט; "תקנות קהלת באניהאד" (לעיל, הערה 162), עמ' צז, סע' ב. יצוין כי תקנת קהל שלא יעלה פנוי לתורה מצאנו כבר בשו"ת תשב"ץ, ח"ב, סי' רסא. ראה עוד בעניין זה: ר"י גולדהבר, בתוך: הרב טויסיג (לעיל, הערה 15), ח"ב, "באר שבע", סע' לח1, עמ' רכב–רכג.

397 פרי מגדים, סי' קלו, אשל אברהם, ס"ק א: "ומה שנוהגין באיזה קהלות קטנות לקרוא לפי השנים או לפי החתונה ע"ה [=עם הארץ] קודם ת"ח – לאו שפיר עבדי ואיסורא הוא". מנהג זה מנוגד לסדר הקדימה שנקבע בבבלי, ברמב"ם ובשו"ע. ראה לעיל, ליד הערה 375.

398 זרביב, "ממנהגיהם של יהודי קוצ'ין", בתוך: ילקוט מנהגים (לעיל, הערה 101), עמ' 474, סע' 11.

399 ראה לעיל, ליד הערה 379. וכאמור לעיל, ליד הע' 395, כך נהגו באיטליה במאה הט"ו.

5. חלוקה שווה בתור בין כל המתפללים

היו מקומות שבהם נהגו לחלק את העליות, כולן או חלקן – ולעתים גם כיבודים אחרים – בשווה בין המתפללים.

כך, למשל, בראשית המאה הי"ח נהגו בקהילת שנייטך שבבוואריה ש"סגן" יינתן בסבב כל חודש לאחר. בשנת 1746, בעקבות טענות שעלו, תיקן רב הקהילה, הרב יהודה עמריך גומפרץ, שגם חלוקת העליות בין הלוויים בשבת וביום טוב תהיה בסבב, וכך יימנע ריב.⁴⁰⁰

בדומה, בראשית המאה הי"ט תיקנו בקהילות מספר באשכנזי שכל שנה יזכו שניים מבני הקהילה להיות חתני תורה ובראשית, עד שיושלם הסבב, וגם נקבע מראש תשלום קבוע עבור עליות אלו.⁴⁰¹

בצנעא ובסביבתה נהגו במאה הכ' לחלק בתור את עליות כוהן, לוי, שלישי, רביעי ושישי, ואילו שאר העליות נמכרו.⁴⁰² בתקנון של בית כנסת תימני בראשון לציון משנת 1940 נקבע כי עליות, תפילות והפטרות יחולקו בתור, אך מרביעי ואילך תימכרנה העליות.⁴⁰³ בשנים האחרונות ביטלו בקהילות תימניות רבות את המכירה והעליות מתחלקות בשווה.⁴⁰⁴

חלק מקהילות האשכנזים, שלא מכרו עליות, נהגו להעלות לתורה את המתפללים לפי סדר קבוע.⁴⁰⁵ כך עשו גם בבתי כנסת קטנים בבוכארה.⁴⁰⁶ גם כיום, בבתי כנסת רבים מכל העדות שבהם אין מוכרים עליות, נהוג להעלות לתורה את כל המתפללים באופן שווה לפי רשימות שבידי הגבאים.⁴⁰⁷ כיום יש גם כמה תכנות מחשב המסייעות לגבאים ברישום העליות והחיובים ובחלוקתם.⁴⁰⁸

400 אמנם, בימים נוראים ובימים שבהם נותנים "מתנת יד" הוא השאיר זכות קדימה לעליות ללוויים הזקנים. הילדסהיימר (לעיל, הערה 387), עמ' 316. על "מתנת יד" ראה: י' זימר, "מנהג 'מתנת יד' ברגלים", ירושתנו, ג (תשס"ט), עמ' קמה–קנה.

401 הובא אצל יערי (לעיל, הערה 44), עמ' 108.

402 ראה לעיל, ליד הערה 205.

403 ראה לעיל, ליד הערה 210. גם משו"ת דברי חכמים, או"ח, סי' לה, עולה שבקהילות התימנים חולקו העליות "הן בקנין [=קנייה] הן בהזמנה בתור".

404 ראה לעיל, ליד הערה 216.

405 כך היה ב"בית-המדרש של הגבירים" בברזין, ראה לעיל, ליד הערה 169, וראה עוד לעיל, ליד הערות 123, 125.

406 ראה לעיל, ליד הערה 263.

407 ראה, למשל, טוביהו (לעיל, הערה 266): במניינים לצעירים ולנוער "העליות לתורה מוקצות למתפללים הקבועים בתורנות, וגם לחיובים או לאורחים"; קהילות תימניות רבות בימינו – לעיל, ליד הערה 216; בפרוטוקול ישיבת הנהלת עמותת (בית כנסת) הראל בהר אדר מיום י"ז בתמוז תשס"ז (2.7.2007), סעיף 3.3, נקבע: "הגבאים משתדלים ככל יכולתם לחלק את העליות לתורה ושאר הכיבודים בצורה שווה ככל הניתן". ראה: http://www.har-el.org.il/protocols/protocol_2007_07_02.pdf

408 ראה, למשל, בפרוטוקול הנזכר בהערה הקודמת, שם: "עד היום הרישום [של העליות] בוצע

גם לגבי מצוות אחרות, היו מקומות שבהם נהגו לחלקן לפי סדר קבוע.⁴⁰⁹

ט. סיכום

מאמר זה עוסק במנהג למכור "מצוות" – קרי: עליות וכיבודים אחרים – בבית הכנסת, בראשיתו באשכנז, בהתפתחותו בקהילות ישראל השונות, בטעמים שניתנו לו ובדרכים אחרות לחלוקת "מצוות" שלא באמצעות מכירה.

מדין התלמוד, חלוקת העליות לאחר כוהן ולוי נקבעת לפי מעלת העולים, כשבראש תלמידי חכמים. למיטב ידיעתי, מנהג מכירת המצוות החל באשכנז. הוא נזכר לראשונה בתשובה של חכמי רגנסבורג במחצית השנייה של המאה הי"ב, ובהם ר' יהודה החסיד. מנהג זה מופיע באשכנז במאה הי"ג אצל ר"י אור זרוע בשני מקומות בחיבורו, ואצל תלמידו, מהר"ם מרוטנבורג, בשתיים מתשובותיו.

במקורות מתקופת הראשונים לא מופיע בדרך כלל הטעם למכירת מצוות, וההסברים למנהג זה מצויים בעיקר במקורות מאוחרים יותר. במקורות השונים מאוזכרים הטעמים הבאים למכירת מצוות: (א) "ברב עם הדרת מלך". (ב) מניעת מריבות. (ג) לצורכי אחזקת בין הכנסת, לעניים ולצרכים אחרים של הקהילה. (ד) חיבוב מצווה וכבוד התורה. (ה) ראוי לטרוח ולקנות מצווה בכסף ולא לעשותה בחינם. סביר מאוד כי חלק מן הטעמים הללו אינם ההסברים ההיסטוריים שגרמו ליצירת המנהג אלא הסברים שבדיעבד שניתנו למנהג הקיים.

אין בידי לתת תשובה ודאית לשאלה ההיסטורית מדוע צמח המנהג דווקא באשכנז בתקופה זו. שיערתי כי שתי סיבות היו עשויות לתרום להתפתחותו של המנהג באותה עת. האחת, הקהילות באשכנז היו קטנות מאוד ובתוכן התגלעו לא אחת סכסוכים קשים. מכירת מצוות הייתה עשויה להפחית סכסוכים סביב חלוקת העליות והכיבודים. הסיבה האחרת, משמעותית יותר, היא הצורך באחזקת בית הכנסת ובדאגה לעניים. בארצות האסלאם בתקופה זו לא הייתה קיימת בעיה זו באותה עצמה, כי שם בדרך כלל היו קהילות גדולות יותר וארגון היה מסודר יותר.

ה"מצוות" שנקנו על פי המקורות באשכנז מן המאות הי"ב והי"ג היו: גלילה, הוצאת ספר תורה מהארון והכנסתו, הושטת מעילים לגולל וקניית הזכות לספק יין לקידוש ולהבדלה. מכירת עליות אינה נזכרת במקורות אלו.

מכמה מן המקורות באשכנז שנזכרו לעיל אנו למדים שהמצוות נמכרו למרבה במחיר, ושהתמורה עבור המכירה יועדה לצדקה. כמו כן אנו למדים שנהגו לקנות מצוות מסוימות לשנה מראש, וכי קונה המצווה נהג לחזור ולקנותה מן הקהילה במשך שנים מספר ברציפות. אין במקורות אלו פרטים על דרך ביצוע המכירה ועל מועדה.

במקור מאשכנז מן המאה הי"ד לערך (ספר מנהגים דבי מהר"ם בן ברוך) נזכר המנהג לקנות מצוות בליל שמחת תורה עבור כל השנה, אך אין פירוט של מצוות אלו. מכירת

במחשב באופן ידני. כפי שדיווחנו באסיפת העמותה, בימים אלו נרכשה תוכנה לניהול בית הכנסת... ואנו תקווה שהתוכנה תעזור לנו לסדר חלוקה שווה יותר."

409 למשל, המנהג המאוחר יותר בקהילה האשכנזית באמשטרדם היה לקרוא בספרי תורה ולתלות פרוכות, שהקדישו יחידים, לפי סדר קבוע. ראה לעיל, הערה 382.

מצוות עבור כל השנה – בשמיני עצרת לאחר מנחה, בליל שמחת תורה או בשבת בראשית – מופיעה באשכנז גם בעדויות רבות מאוחר יותר.

תיאור מפורט של מכירת המצוות שנמכרו באשכנז בשמחת תורה ובכל ימות השנה ושל אופן המכירה מתועד לראשונה בוורמייזה באמצע המאה הי"ז על ידי ר' יוזפא, שמש קהילת וורמייזה. בכניסת שמחת תורה היה שם המנהג כי לצד מכירת המצוות לגברים התקיימה בעזרת הנשים מכירה של מצוות מיוחדות לנשים. במשך ימות השנה הייתה ההכרזה על מצוות מתחילה בסכום התחלתי קבוע, וכל פעם היה ניתן להוסיף על מחיר זה לא פחות מסך שהיה אף הוא קבוע.

אף שאין בידינו תיאור רציף של מכירת המצוות באשכנז בין המאות הי"ב והי"ט הצבעתי על מגמה כללית של גידול במספר המצוות שנמכרו באשכנז, ובכלל זה חלוקת מצוות לכמה חלקים ומכירת כל חלק בנפרד, ושיעורתי שמגמה זו עשויה הייתה לנבוע מהרצון להגדיל את סך התרומות שהתקבלו מן המכירה.

מכירת "סגן", היינו: הזכות לקבוע מי יעלה לתורה, מתועדת בוורמייזה כבר במאה הט"ו. מכירת "סגן" נהגה גם מאוחר יותר, הן באשכנז והן במקומות אחרים באירופה. לגבי מועד מכירת ה"סגן" היו באשכנז מנהגים חלוקים.

מכירת מצוות מתועדת גם מחוץ לאשכנז: בצפון אפריקה, במזרח אירופה ובמערבה, בארצות המזרח, בתימן ובארץ ישראל. המנהג היה שונה ממקום למקום, לעתים אפילו באותה עיר. לא אחת השתנה המנהג גם באותה קהילה מעת לעת. לפי המקורות שבידי, המקום הראשון מחוץ לאשכנז שמתועדת בו קניית מצווה הוא העיירה המצרית דמירה, שם מופיע במסמך של בית הדין משנת 1244 שאם ואחות קנו עבור נער אחד את הזכות לקריאת המגילה. המנהג למכור בשמחת תורה מצוות עבור כל השנה, שנהג באשכנז במאה הי"ד ואולי עוד לפני כן, נהג כנראה גם בקהילת והראן שבמערב אלג'יר במפנה המאות הי"ד והט"ו. לפי האמור בשו"ת התשב"ץ, נהגו למכור שם מצוות, ובכללן עליות, בשמחת תורה.

לגבי מועד מכירת המצוות בקהילות ישראל שמחוץ לאשכנז היו מנהגים שונים. היו מקומות שבהם מכרו חלק מן המצוות לשנה מראש. לא תמיד מצוין מועד המכירה, אך בדרך כלל היא התבצעה בשמחת תורה או בשבת בראשית. היו שמכרו מצוות מסוימות לחצי שנה או אחת לחודש. יש קהילות שנהגו למכור את העליות בכל שבת עבור השבת הבאה. אולם בקהילות רבות נמכרו המצוות בו ביום ולא מראש: בימי חול שבהם קראו בתורה, בשבתות ובמועדים. המכירה התבצעה בדרך כלל בתפילת שחרית לפני הוצאת ספר התורה מן הארון. היו קהילות שבהן נהגו למכור עליות רק בחגים ובימים נוראים.

מנהגים מגוונים היו גם לגבי השאלה אילו עליות נמכרות ואילו אינן נמכרות. גם במקומות שמכרו "סגן", יש שנהגו למכור בנפרד את עליות שישי ו"אחרון" ("משלים"). במקומות אחרים מכרו כל עלייה בנפרד. בדרך כלל לא כללה מכירת העליות את עליות כוהן ולוי, אולם היו מקומות שבהם נמכרו גם עליות אלו. היו מקומות שבהם מכרו רק חלק מן העליות, אך לגבי זהות העליות שנמכרו היו מנהגים שונים.

היו קהילות שבהן לא מכרו מצוות כלל ועיקר, או שמכרו מצוות אך לא מכרו עליות. הסיבות לכך היו שונות. היו קהילות שבהן נהגה מכירת מצוות אך ביטולה או ניסו לבטלה. הסיבה לביטול אינה נזכרת תמיד במקורות, אולם ניתן לשער שהביטול נבע

מאחת הסיבות הבאות: מריבות עקב המכירה, קיפוח העניים, טירחא דציבורא, חילול השם לעיני הגויים או בעיית מיקח וממכר בשבת וביום טוב.

בתקנות של קהילות אחדות סייגו את מכירת המצוות. הבאתי שתי דוגמאות לתקנות כאלו, וניסיתי לשער את הסיבה לכל אחת מן התקנות.

הכספים ממכירת המצוות שימשו לאחת או יותר מן המטרות הבאות: (1) פרנסת העניים. (2) צרכים שונים של הקהילה. (3) אחזקת בית הכנסת. לעתים יועדו כספי המכירה לצרכים מוגדרים, כגון: תאורה והסקה, תלמוד תורה, חברה קדישא, חבורת משניות, רכישת ספרי לימוד לבית המדרש וכדומה.

במקומות רבים נהגו שקונה המצווה מעניק אותה לאחר: לרב הקהילה, לתלמיד חכם אחר, לאחד מחשובי הקהל, לקרוב משפחה או למי שהקונה חפץ ביקרו. היו מקרים שבהם חייבה תקנה את קונה המצווה לכבד בה מישהו אחר. בחלק מן הקהילות נהגו שגם נשים קונות מצוות, בעצמן או באמצעות אחר, ומכבדות בהן את בעליהן, את בניהן או את הרב.

המצוות נמכרו, על פי רוב, עבור התחייבות כספית. אולם, בחלק מן הישיבות במאה העשרים, בארץ ובחו"ל, נהגו למכור עליות לתורה וכיבודים נוספים תמורת התחייבות של הקונה ללמוד כמות מסוימת של דפי גמרא או לימוד אחר. בדרך כלל נהגו כן בשמחת תורה, כחלק מן השמחה בתורה ובלימודה.

היו מקומות שבהם לא נמכרו מצוות, או חלקן. במקומות אלו חולקו המצוות – בעיקר עליות – בדרכים אחרות: (א) לפי חשיבות העולה, כדין התלמוד. (ב) בגורל. (ג) לפי סדר הישיבה בבית הכנסת. (ד) לפי גיל יורד. (ה) חלוקה שווה בתור בין כל המתפללים.

לשם השלמת התמונה המתוארת במאמר זה, יש לדון גם בבעיות השונות שנגרמו בעקבות מנהג מכירת המצוות – בעיות הלכתיות, משפטיות וחברתיות (ובראשן סכסוכים בין המתפללים על חלוקת העליות והכיבודים, קנייתם על ידי בעלי ממון שאינם ראויים וקיפוח העניים) – ובדרכים שבהן התמודדו עם בעיות אלו. את זאת אני מתעתד לעשות בעזרת ה' במקום אחר.